

Meaning-based Urban Regeneration of the Spaces and Places Surrounding the Holy Shrine of Imam Reza (AS) on the Basis of the Concept of the Field of Appresentation

Aminallah Talaei

Department of Architecture, Ki.C., Islamic Azad University, Kish, Iran.

Fariborz Dolatabadi¹

Department of Architecture, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Kaveh Bazrafkan

Department of Architecture, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Abstract

Over the past few decades, the urban fabric surrounding the Holy Shrine of Imam Reza (AS) in Mashhad has undergone extensive redevelopment. These transformations have largely prioritised infrastructural capacity, accessibility, and crowd management in response to the growing scale of pilgrimage. While such measures have improved logistical performance and service provision, they have also contributed to a progressive weakening of the experiential and meaning-laden dimensions of pilgrimage. Large-scale demolition, functional zoning, traffic-oriented design, and commercially driven development have increasingly disrupted the relational continuity between human presence, spatial structure, and the sacred meanings historically embedded in the pilgrimage environment. As a result, many of the spaces surrounding the shrine now operate primarily as corridors of movement rather than as places of gradual approach, bodily attunement, and spiritual preparation.

Within culture-oriented, place-based approaches to urban regeneration, this research proposes a meaning-based framework for regenerating the spaces and places surrounding the shrine, grounded in the theoretical concept of the Field of Appresentation. Drawing on phenomenological traditions, appresentation is understood as the process through which absent meanings—such as memory, belief, and transcendence—are made experientially present through bodily perception, spatial cues, and cultural practices. From this perspective, sacred urban space is not a passive container of symbols, but an active field in which meaning is continuously constituted through the interplay of perception, action, memory, and belief. Accordingly, the erosion of pilgrimage experience cannot be addressed through formal or aesthetic interventions alone, but requires reconfiguring the appresentational conditions that allow sacred meaning to emerge and be sustained in lived experience.

Methodologically, the study adopts a mixed qualitative–quantitative design with a phenomenological and context-sensitive orientation. The objective is not statistical

1. Corresponding Author: F.dolatabadi@wtiau.ac.ir

generalisation, but an in-depth, situated understanding of how meaning is appresented along pilgrimage routes leading to the shrine. Data were collected through document analysis, participant observation, semi-structured interviews, sensory–spatial mapping, and GIS-supported analysis. Twelve semi-structured interviews were conducted with pilgrims, shrine servants, long-term residents, and local shopkeepers, selected through purposive sampling to capture diverse experiential positions within the pilgrimage field. In parallel, nine key nodes along the main pilgrimage routes—primarily thresholds, pauses, and ritual movement junctions—were identified as focal points for detailed field investigation.

The analytical framework organises data around four interrelated experiential domains that structure the Field of Appresentation: **environment**, **ritual**, **memory**, and **belief**. The environmental domain addresses multi-sensory qualities such as light, sound, materiality, crowd density, and microclimate. The ritual domain examines embodied practices of movement, pause, prayer, and collective synchronisation. The memory domain explores personal and collective recollections, including perceptions of historical continuity, loss, and attachment to place. The belief domain focuses on subjective experiences of sacred presence, spiritual proximity, and moments of intensified or diminished transcendence. Through triangulation of interview narratives, observational records, video-based behavioural analysis, and spatial data, the study constructs a layered reading of how these four domains interact to present meaning within the pilgrimage environment.

The findings indicate that the contemporary crisis of the shrine's surrounding spaces can be understood through four interrelated forms of rupture: sensory rupture, manifested in overstimulation, noise, and loss of atmospheric calm; performative rupture, reflected in the disruption of ritual rhythms by traffic flows and commercial pressures; temporal rupture, marked by the erasure of historical layers and weakening of continuity between past and present pilgrimage practices; and inner rupture, characterised by a reduced capacity for introspection, spiritual focus, and felt sacred presence. Crucially, the analysis demonstrates that interventions limited to physical form or infrastructural efficiency are insufficient to repair these ruptures, as they fail to engage the deeper appresentational mechanisms through which meaning is constituted.

In response, the Field of Appresentation model reframes the shrine's surroundings as a multi-layered experiential field in which meaning emerges through reciprocal activation. Bodily perception appresents absent sacred referents; ritual practices synchronise individual and collective presence; memory anchors experience within a temporal continuum; and belief modulates the intensity and orientation of perception. Meaning-based urban regeneration, in this sense, is defined not as the restoration of a fixed historical image, but as the recalibration of appresentational conditions that enable these processes to operate coherently in contemporary contexts.

On this basis, the study translates the four experiential domains into a set of design-oriented principles applicable to urban regeneration and architectural intervention. These include reinforcing ritual continuity along pilgrimage routes, enhancing the legibility of collective memory through spatial and material cues, moderating sensory conditions within threshold spaces to support bodily and emotional attunement, and promoting forms of spatial justice that balance the needs of pilgrims, residents, and local economies. Rather than prescribing deterministic solutions, the framework functions as a flexible design logic that guides planners and architects in aligning spatial decisions with appresentational processes of meaning-making.

Ultimately, the research argues that regeneration in sacred urban contexts should be understood as a dynamic and adaptive process aimed at restoring meaningful presence rather than merely improving spatial performance. By foregrounding the Field of Appresentation as the core analytical and design framework, the study offers a systematic way to reconnect human experience, spatial structure, and sacred meaning in the spaces and places surrounding the Holy Shrine of Imam Reza (AS). Beyond the specific case of Mashhad, the proposed approach contributes to broader debates on sacred space, phenomenology, and meaning-based urban regeneration by demonstrating how experiential theory can be rigorously translated into spatial analysis and design practice.

Keywords: Meaning-based regeneration; Field of Appresentation; urban space and place; Holy Shrine of Imam Reza; pilgrimage experience

Citation:

Talaei, A., Dolatabadi, F & Bazrafkan, K. (2026). Meaning-based Urban Regeneration of the Spaces and Places Surrounding the Holy Shrine of Imam Reza (AS) on the Basis of the Concept of the Field of Appresentation. *Journal of Urban Studies on Space and Place*, 9(37), 5-33. <https://doi.org/10.22034/jspr.2026.2079740.1218>

DOI: <https://doi.org/10.22034/jspr.2026.2079740.1218>

URL: http://jspr.jdisf.ac.ir/article_734031.html?lang=en

Copyrights:

©2023 by the authors. Published by Journal of Urban Studies on Space and Place.

This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International

(CC BY 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)).

بازآفرینی معنابنیاد فضا و مکان شهری پیرامون حرم مطهر امام رضا (ع) بر پایه مفهوم میدان هم‌حضور^۱

امین‌اله طلائی

گروه معماری، واحد بین‌المللی کیش، دانشگاه آزاد اسلامی، کیش، ایران.

فریبرز دولت‌آبادی^{۲*}

گروه معماری، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

کاوه بذرافکن

گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

بافت پیرامون حرم مطهر امام رضا (ع) در مشهد طی دهه‌های اخیر شاهد مداخلات گسترده شهری بوده است که هرچند زیرساخت‌ها، دسترسی و ظرفیت زائرپذیری را بهبود بخشیده‌اند، اما به تدریج به گسست میان انسان، مکان و تضعیف تجربه زیارت انجامیده‌اند. در امتداد رویکردهای فرهنگ‌محور و مکان‌مبنا در بازآفرینی شهری، این پژوهش با تکیه بر نظریه «میدان هم‌حضور» و صورت‌بندی «بازآفرینی معنابنیاد» می‌کوشد چهارچوبی طراحی‌محور برای ترمیم پیوند میان تجربه زیارت، ساختار فضایی و حافظه فرهنگی ارائه کند. روش پژوهش، ترکیبی (کیفی-کمی) با رویکردی پدیدارشناختی و زمینه‌گراست. داده‌ها از طریق تحلیل اسناد، مشاهده میدانی، ۱۲ مصاحبه نیمه‌ساختار یافته با زائران، خادمان و کسبه و تحلیل GIS حسی در ۹ نقطه شاخص مسیر زیارت (آستانه‌ها و گره‌های اصلی حرکت آیینی) گردآوری و بر اساس چهار ساحت محیط، آیین، حافظه و باور سازمان‌دهی شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که بحران مکان زیارتی در قالب چهار سطح گسست حسی، کنشی، زمانی و درونی قابل تشخیص است و مداخلات صرفاً کالبدی توان ترمیم این گسست‌ها را ندارند. در پاسخ، مدل میدان هم‌حضور فضاهای پیرامون حرم را به مثابه میدانی چندلایه می‌فهمد که در آن بدن، کنش آیینی، حافظه جمعی و باور قدسی یکدیگر را متقابلاً حاضر می‌سازند. بر این اساس، چهار ساحت یادشده به‌عنوان سازوکارهای بازآفرینی معنا در فضا معرفی و به مجموعه‌ای از اصول طراحی، از جمله پیوستگی آیینی مسیر، خوانایی حافظه جمعی، آرام‌سازی حسی فضاهای آستانه‌ای و تقویت عدالت زیارتی ترجمه می‌شوند. بدین‌سان، چهارچوب پژوهش، بازآفرینی بافت

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «تدوین چهارچوب طراحی معماری در فرآیند بازآفرینی بافت پیرامون حرم مطهر رضوی» است که به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در دانشگاه آزاد اسلامی واحد بین‌المللی کیش انجام شده است.

۲. ایمیل نویسنده مسئول: F.dolatabadi@wtiau.ac.ir

و طراحی معماری را به مثابه فرایندی زنده برای احیای حضور و بازیوند انسان، مکان و حافظهٔ قدسی بازتعریف می‌کند.

واژگان کلیدی: بازآفرینی معنا، میدان هم‌حضور، فضا و مکان شهری، حرم مطهر امام رضا (ع)، تجربهٔ زیارت

۱. مقدمه و بیان مسئله

حرم مطهر امام رضا (ع) در مشهد، هسته تاریخی شکل‌گیری هویت شهری و حافظه جمعی این شهر به‌شمار می‌رود (رضوانی، ۱۳۸۴؛ سیدی، ۱۳۷۸). در طول قرون، حرم و شبکه بازارها، گذرها و محلات وقفی پیرامون آن، نظمی آیینی-شهری پدید آورده‌اند (عرفانیان، ۱۳۸۰؛ کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴) که در آن معنا از خلال تکرار حرکت‌ها، صداها، بوها و نشانه‌ها در دل زندگی روزمره ساکنان و زائران آشکار می‌شده است. به بیان دیگر، این بافت نه‌فقط ظرفی برای استقرار عملکردها، بلکه «میدان حضور» انسان، مکان و معنا بوده است؛ میدانی که در آن زیارت، سکونت و دادوستد بر بستری مشترک از حافظه تاریخی و تجربه قدسی در هم تنیده می‌شده‌اند.

با این حال، روند مداخلات کالبدی و مدیریتی در دهه‌های اخیر این پیوستار تاریخی را به‌شدت دگرگون کرده است. توسعه‌های شعاعی و حلقوی، تخریب گسترده بافت‌های تاریخی و استقرار سازه‌های نوین در مقیاسی ناهماهنگ با محلات قدیمی، اگرچه زیرساخت‌ها و جریان ترافیک را سامان داده‌اند، اما تداوم فضایی-اجتماعی محلاتی چون نوغان و سرشور را بر هم زده و حرم را از زمینه زیسته خود جدا کرده‌اند (رهنما و امیرفخریان، ۱۳۸۴؛ هیرادفر و همکاران، ۱۳۹۹). پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهد که پروژه‌های نوسازی و سامان‌دهی ثامن، با وجود ارتقای برخی شاخص‌های کالبدی، در بسیاری از نقاط به تضعیف کیفیت تجربه زیارت، افزایش اغتشاش حسی و فرسایش حس مکان انجامیده است (Ghalandarian & Goharipour, 2023; Jamshidzadeh & Mafakherian, 2019).

این دگرگونی‌ها را می‌توان در قالب سلسله‌ای از گسست‌ها مفهوم‌پردازی کرد: گسست کالبدی، که در آن ساختار پیوسته گذرها و محلات تاریخی به مجموعه‌ای از فضا‌های گسسته و پروژه‌محور بدل شده است (کازرکار و همکاران، ۱۳۹۴)؛ گسست

عملکردی، که طی آن هم‌پوشانی نامتوازن میان ترافیک، تجارت و زیارت، ریتم آیینی حرکت زائر را مختل می‌کند (محمدی و همکاران، ۱۳۹۴)؛ گسست حسی-ادراکی، ناشی از جایگزینی مصالح سرد و صنعتی، نورپردازی خشن و آلودگی صوتی با کیفیت‌های بومی نور، صوت و ماده (Gheibi et al., 2021; Nia & Hazzar, 2015)؛ و نهایتاً گسست معنایی، که در آن نمایش صوری و نمادپردازی سطحی جای تجربه درونی و اشراقی حضور را می‌گیرد و حرم بیش از آنکه در متن زندگی شهری «زیسته» شود، به ابژه «تماشا» و مصرف توریستی بدل می‌شود (Bajestani & Ranjbar, 2024). پژوهش حاضر، با هدف ترمیم این گسست‌ها، چهارچوب تحلیلی خود را بر چهار ساحت محیط (در نسبت با گسست حسی-ادراکی)، آیین (در پاسخ به گسست عملکردی)، حافظه (در پیوند با گسست کالبدی-تاریخی) و باور (برای احیای گسست معنایی) استوار می‌سازد.

در سطح نظری، این گسست‌ها بازتاب شکافی عمیق میان سه بُعد فرهنگی-معنوی، کالبدی-فضایی و اجتماعی-تجربی در رویکردهای بازآفرینی شهری است. ادبیات جهانی بازآفرینی در دهه‌های اخیر، از نوسازی صرفاً فیزیکی به سوی الگوهای انسان‌محور، فرهنگ‌محور و مشارکت‌محور حرکت کرده است (Flyvbjerg, 2017; Innes & Booher, 2010; Newman & Jennings, 2012). مطالعات متعددی بر ضرورت گذار از نوسازی کالبدی به بازآفرینی اجتماعی و فرهنگی در شهرهای تاریخی تأکید کرده‌اند (Jamshidzadeh & Mafakherian, 2019; Seddighi, 2019). در مورد مشهد، پژوهش‌هایی همچون آذری و همکاران (2023) و باجستانی و رنجبر (2024) نشان داده‌اند که جدایی روزافزون حرم از بافت پیرامونی و غلبه مداخلات پروژه‌محور، حس مکان و پیوند میان فضای شهری و تجربه زیارت را به‌شدت تضعیف کرده است. با

این همه، هنوز چهارچوبی منسجم در اختیار نیست که بتواند این سه بُعد را در قالب اصول و شاخص‌های طراحی شهری و معماری عملیاتی کند و نشان دهد بافت پیرامون حرم «چگونه باید زیسته شود»، نه فقط «چگونه باید دیده شود».

در این میان، نظریه «میدان هم‌حضوری» که با تمرکز بر معماری آیینی و تجربه بدن‌مند حضور توسعه یافته است (مهدیلو و همکاران، ۱۴۰۴ الف و ب)، امکان صورت‌بندی دوباره مسئله را فراهم می‌کند. میدان هم‌حضوری، بر پایه پدیدارشناسی ادراک بدن‌مند (Merleau-Ponty et al., 2013)، نظریه حافظه فرهنگی (Assmann, 2011; Connerton, 1989; Nora, 1989) و خوانش نشانه‌شناختی آیین و فضا، به مثابه عرصه‌ای میان‌ذهنی و چندلایه تعریف می‌شود که در آن معنا از هم‌نشینی بدن، محیط، حافظه و باور پدیدار می‌شود. در این تلقی، حضور قدسی نه خاصیت ذاتی یک شیء معماری، بلکه رویدادی است که در میدان روابط میان فضا، حرکت آیینی، نشانه‌ها و خاطره جمعی شکل می‌گیرد؛ جایی که تجربه زیارت، هم‌زمان بدن‌مند، حافظه‌مند، نشانه‌مند و طنین‌مند است (مهدیلو و همکاران، ۱۴۰۴: ۵۷).

در نسبت با ادبیات بازآفرینی، «بازآفرینی معنابنیاد» در این پژوهش صورت‌بندی بومی شده‌ای از رویکردهای فرهنگ‌محور و مکان‌مبنا است که بر بازپیوند دوباره نظم فضایی با تجربه زیسته و حافظه قدسی تأکید دارد؛ به عبارت دیگر، پرسش محوری آن است که در بافت پیرامون حرم، فضا و مکان شهری چگونه می‌توانند دوباره به میدان حضور انسان و معنا بدل شوند، نه صرفاً به صحنه تماشای بناها و پروژه‌ها.

بر این اساس، مسئله محوری پژوهش چنین صورت می‌گیرد: در بافت پیرامون حرم مطهر امام رضا(ع)، چگونه می‌توان پیوند از دست‌رفته میان انسان، فضا/مکان و معنا را بازسازی کرد، به گونه‌ای که زیارت از سطح «تماشای مکان» به سطح «زیستن در میدان

حضور» ارتقا یابد؟ مرور انتقادی پیشینه نشان می‌دهد که بیشتر مطالعات یا در سطح تحلیل کالبدی متوقف مانده‌اند یا مفهوم «معنا» را به صورت توصیفی و بدون ترجمه آن به اصول طراحی شهری و معماری طرح کرده‌اند. این شکاف میان نظریه و عمل، به ویژه در بافت‌های زیارتی که در آن‌ها معنا و تجربه قدسی به اندازه عملکرد و زیبایی‌شناسی اهمیت دارد، به صورت فقدان چهارچوبی طراحی محور و بومی برای بازآفرینی فضا و مکان رخ نموده است (Bajestani & Ranjbar, 2024; Ghalandarian & Goharipour, 2023).

بر این مینا، پژوهش حاضر با تکیه بر نظریه میدان هم‌حضوری و مفهوم «بازآفرینی معنابنیاد» در پی آن است که:

- گسست‌های کالبدی، کارکردی، حسی-ادراکی و معنایی در بافت پیرامون حرم را در قالب چهار ساحت محیط، آیین، حافظه و باور صورت‌بندی کند؛
  - نشان دهد این چهار ساحت چگونه می‌توانند به منزله سازوکارهای بازآفرینی معنا در فضا و مکان عمل کنند؛
  - و در نهایت، آن‌ها را به مجموعه‌ای از اصول و شاخص‌های قابل‌کاربست در طراحی فضا و مکان شهری پیرامون حرم و معماری تک‌بناها ترجمه کند.
- از این منظر، هدف اصلی پژوهش تدوین چهارچوبی طراحی محور برای بازآفرینی معنابنیاد فضا و مکان شهری پیرامون حرم مطهر امام رضا(ع) است؛ چهارچوبی که بر مبنای میدان هم‌حضوری، بافت و بنا را نه دو سطح جدا، بلکه دو لایه ظهور یک میدان واحد حضور می‌فهمد و می‌کوشد پیوند سه‌گانه انسان-مکان-معنا را در این میدان دوباره فعال کند.

۲. مبانی نظری

در این پژوهش، بازآفرینی بافت پیرامون حرم امام رضا(ع) به عنوان «بازآفرینی معنابنیاد» فهم می‌شود؛ یعنی گذار از مداخلات صرفاً کالبدی به رویکردی

که پیوند میان فضا، تجربه زیسته و حافظه قدسی را در کانون قرار می‌دهد. برای صورت‌بندی این رویکرد، بخش مبانی نظری بر سه محور استوار است:

- پدیدارشناسی ادراک بدن مند و تمایز فضا/مکان؛
- نظریه میدان هم‌حضور و لایه‌های چهارگانه آن؛
- چهار ساحت عملیاتی محیط، آیین، حافظه و باور و لایه‌های واساز میان امر قدسی و سازوکارهای عینی فضا.

۲-۱. از ادراک بدن مند تا حضور قدسی

از منظر پدیدارشناختی، «فضا» صرفاً شبکه‌ای از نقاط و کارکردها نیست؛ فضا زمانی به «مکان» تبدیل می‌شود که در نسبت با بدن، حافظه و افق معنایی کنشگران تجربه شود (Merleau-Ponty et al., 2013; Norberg-Schulz, 1980). بدن در این تلقی، تنها دریافت‌کننده منفعل داده‌های حسی نیست، بلکه میدان اصلی جهت‌گیری، حرکت، مکث، تماس و عاطفه است؛ آنچه دیده و شنیده و بوییده می‌شود، هم‌زمان حامل لایه‌ای از معناست که در بستر زندگی روزمره و روابط اجتماعی شکل می‌گیرد.

در بافت‌های زیارتی، این پیوند بدن-فضا-معنا در قالب ریتم‌های تکرارشونده حرکت، نشستن، دعا، طواف و عبور از آستانه‌ها متجسد می‌شود. نظریه‌های حافظه فرهنگی و آیین نشان داده‌اند که معنا و هویت جمعی، تنها در متن گفتمان‌ها یا نمادها شکل نمی‌گیرد، بلکه در «رسوب» مسیرها، مناسک و عادت‌های بدنی در طول زمان تثبیت می‌شود (Assmann, 2011; Connerton, 1989; Eliade, 1959; Nora, 1989). راه‌های تاریخی، محلات وقفی، بازارها و جایادهای فقط عناصر کالبدی، بلکه حامل حافظه قدسی‌اند.

در این میان، سنت حکمت اشراق نیز خوانشی فراهم می‌کند که در آن «نور» صرفاً ابزار دیدن نیست، بلکه صورت‌ظهور حضور و مراتب هستی است (سهروردی، ۱۴۰۲). کیفیت نور، سایه و طنین صوت در فضاها، زیارتی، تنها پارامترهای فنی نیستند؛ آن‌ها افق ادراک و

امکان تجربه آرامش یا اضطراب را تنظیم می‌کنند. بر پایه این مبانی، می‌توان گفت هر جا نسبت بدن، حافظه و افق قدسی در فضا از تعادل خارج شود، مکان نیز دچار گسست می‌شود: فضا «عمل» می‌کند اما الزاماً «حضور» نمی‌آفریند. مسئله اصلی پژوهش حاضر همین جاست: چگونه می‌توان چهارچوبی نظری فراهم کرد که حضور قدسی را نه به صورت صفت ذاتی بنا، بلکه در پیوند زنده میان بدن، حافظه، آیین و محیط بازخوانی و به زبان شاخص‌های طراحی و مدیریت فضا ترجمه کند.

۲-۲. میدان هم‌حضور: چهارچوب میانجی معنا و کالبد

برای صورت‌بندی این رابطه چندلایه، پژوهش بر مفهوم «میدان هم‌حضور» تکیه می‌کند؛ چهارچوبی که ابتدا در مطالعات معماری آیینی توسعه یافته (مهدیلو و همکاران، ۱۴۰۴ الف و ب) و اکنون به بافت پیرامون حرم تعمیم داده می‌شود. در این تلقی، فضا نه شیء منفرد، بلکه «میدانی» میان‌ذهنی و چندلایه است که در آن بدن، حافظه، نشانه‌ها و طنین عاطفی در هم تنیده‌اند و معنا از دل همین درهم‌تنیدگی پدیدار می‌شود.

میدان هم‌حضور در پاسخ به این پرسش شکل می‌گیرد که «معنا کجا و چگونه در معماری رخ می‌دهد؟». پاسخ، به جای تقلیل معنا به رابطه خطی دال-مدلول، در فرایندی جای می‌گیرد که با سنت پدیدارشناختی «آپرزنتاسیون» پیوند دارد (Mehdilou et al., 2025): حاضرسازی امر نادیدنی در دل امر دیدنی. برای مثال، زمانی که زائر در آستانه صحن، در معرض ترکیب نور گنبد، ازدحام بدن‌ها، صدای همهمه و بوی گلاب قرار می‌گیرد، آنچه تجربه می‌شود، صرفاً نور و صدا نیست؛ احساس امنیت، اشتیاق، اضطراب یا آرامشی است که در بدن او «حاضر» می‌شود. این کیفیت‌های نادیدنی، در چین و چروک‌های کالبدی فضا و ریتم حرکت آپرزنت می‌شوند.

در این چهارچوب، معماری صرفاً «به معنا اشاره»

۲-۳. چهار ساحت میدان: محیط، آیین، حافظه،

باور

همان‌گونه که در مقدمه نشان دادیم، وضعیت کنونی بافت پیرامون حرم با سلسله‌ای از گسست‌های کالبدی، عملکردی، حسی-ادراکی و معنایی مواجه است. برای پاسخ به این گسست‌ها و عملیاتی‌کردن نظریه میدان هم‌حضور، چهار «ساحت میدانی» تعریف می‌شود که ترجمه زمینه‌ای لایه‌های چهارگانه در بافت مشهد هستند:

- محیط در نسبت با گسست حسی-ادراکی و بدن‌مندی؛
  - آیین در پاسخ به گسست عملکردی و ریتم‌های جمعی؛
  - حافظه در پیوند با گسست کالبدی-تاریخی؛
  - باور در افق گسست معنایی و حضور قدسی.
- این ساحت‌ها مراتب به‌هم‌پیوسته حضور انسان در جهان قدسی‌اند و در یک موقعیت فضایی-زمانی مشخص، الگوی مشترکی از ادراک، رفتار و معنا تولید می‌کنند. هر جا هماهنگی نسبی میان این چهار ساحت در یک گره فضایی قابل ردیابی باشد، می‌توان از «میدان هم‌حضور» سخن گفت. در ادامه، هر ساحت به اختصار معرفی می‌شود.
۱. محیط (بعد حسی-مادی)

محیط نخستین حلقه تماس بدن با میدان است؛ نور، صوت، دما، نسیم، بو و ماده، «مدولاهای حضور» هستند که فرکانس ادراک را با فضا هم‌نوا یا ناهماهنگ می‌کنند (Pallasmaa, 2024). در بافت پیرامون حرم، کیفیت نوری صحن‌ها و گذرها، انعکاس صوت در رواق‌ها و کوچه‌ها، نحوه تهویه و سایه‌اندازی، مستقیماً بر احساس امنیت، آرامش یا آشفتگی زائر اثر می‌گذارند. در امتداد حکمت اشراق، می‌توان گفت نور در این ساحت صرفاً ابزار دیدن نیست، بلکه صورت ظهور حضور است؛ در نتیجه تنظیم نور، صوت و سایر کیفیت‌های حسی، عملاً تنظیم امکان ظهور حضور و

نمی‌کند، بلکه «میدان وقوع معنا» است؛ هر مواجهه زیسته، معنایی را به میدان می‌آورد و در آن رسوب می‌دهد. برای توصیف ساختار درونی این میدان، چهار لایه هم‌پوشان تعریف شده است (مهدیلو و همکاران، ۱۴۰۴: ۵۴):

- لایه بدن‌مند: سطح ادراک حسی-حرکتی و کنش‌های بدنی (گام برداشتن، مکث، طواف، سجده) که مسیرهای زیارتی را به ریتم عینی حضور تبدیل می‌کند؛
- لایه حافظه‌مند: رسوب روایت‌ها، جایادهای مسیره‌های تاریخی و ساختارهای آشنا که حافظه فرهنگی و نسلی را در کالبد فضا تثبیت می‌کنند؛
- لایه نشانه‌مند: زبان فرم، رنگ، کتیبه، نسبت‌های فضایی و الگوهای کالبدی که کدهای مشترک فرهنگی را فعال می‌سازند و به تجربه فضا جهت می‌دهند؛
- لایه طنین‌مند قدسی: هم‌ارتعاشی نور، صوت، ریتم حرکت و عاطفه که تجربه زیارت را به «حضور» تبدیل می‌کند؛ حضوری که می‌توان آن را به تعبیر مهدیلو و همکاران (۱۴۰۴: ۵۸) نوعی «رحم هستی‌شناختی» دانست؛ یعنی ظرف حمایتی‌ای که امکان تعلیق موقت اضطراب و بازچینش نسبت انسان با معنا را فراهم می‌آورد.

در این صورت‌بندی، معماری معنامند ظرفیتی را تقویت می‌کند که میدان هم‌حضور را غنی‌سازد، «ظرف وجودی» ساکنان و زائران را برای مواجهه صادقانه‌تر با حقیقت، اضطراب و رهایی‌گسترش دهد و از فروکاست فضا به لذت فوری یا کارکرد صرف پرهیز کند (مهدیلو و همکاران، ۱۴۰۳). پژوهش حاضر این چهارچوب را به بافت پیرامون حرم امام رضا(ع) و طراحی معماری تک‌بنا در این بافت تعمیم می‌دهد و می‌کوشد نشان دهد چگونه می‌توان میدان هم‌حضور را از سطح توصیف پدیدارشناختی به سطح شاخص‌گذاری و راهبرد طراحی منتقل کرد.

ترمیم گسست حسی-ادراکی است.

۲. آیین (بعد زمانی-بدن مند)

آیین ریتم جمعی حضور است؛ الگوهای تکرارشونده حرکت، مکث، دعا، طواف و صف‌بندی که زمان خطی را به زمانی دوری و معنوی بدل می‌کند (Eliade, 1959). در این ساحت، بدن فردی خود را در هماهنگی با بدن‌های دیگر تجربه می‌کند. «نرخ هم‌زمانی جمعی» صورت‌بندی مفهومی پیشنهادی نوشتار حاضر، برای توصیف لحظاتی است که گام‌ها، مکث‌ها و سکوت‌ها در ریتمی مشترک روی می‌دهند و میدان حضور را تشدید می‌کنند. به این معنا، آیین لایه‌ای است که گسست عملکردی را نه فقط از طریق بازتقسیم کاربری‌ها، بلکه با بازتنظیم ریتم‌های بدن مند و مشارکتی پاسخ می‌دهد.

۳. حافظه (بعد تاریخی-فرهنگی)

حافظه پیوند میان گذشته و اکنون است؛ رسوب گذشته مقدس در مسیرها، تناسبات، نام‌گذاری‌ها و ساختارهای کالبدی (Assmann, 2011; Connerton, 1989). در بافت پیرامون حرم، راه‌های تاریخی، محلات وقفی، بازارها و گذرهای قدیمی «ستون فقرات معنا» را تشکیل می‌دهند. هرچا این ستون فقرات بریده شده، تجربه زیارت نیز از زمینه تاریخی خود جدا و به حرکتی کوتاه‌مدت و مصرفی تقلیل یافته است. حافظه در این سطح، ساحت ترمیم گسست کالبدی-تاریخی است؛ یعنی لایه‌ای که تداوم خطوط، نسبت‌ها و جایادها را در دل طرح‌های جدید حفظ می‌کند و مانع فروکاست بافت به «صفر تاریخی» می‌شود.

۴. باور (بعد نیت‌مندی و افق قدسی)

باور درونی‌ترین و ژرف‌ترین ساحت میدان است؛ افق قدسی‌ای که تعیین می‌کند حرکت بدن‌ها و سازمان فضایی به کدام مرکز معنا اشاره دارند. در حرم امام رضا(ع)، گنبد و ضریح صرفاً عناصر کالبدی نیستند، بلکه کانون جهت‌گیری نگاه‌ها، حرکت‌ها و دعاها محسوب می‌شوند. آگاهی، در معنای پدیدارشناختی،

همواره آگاهیِ قصدی «از چیزی» است (Husserl, 1989; Merleau-Ponty et al., 2013) در اینجا

نیز باور همان نیت‌مندی‌ای است که از سطح درونی به سازمان فضایی ترجمه می‌شود. هرچا ساختار فضایی، نشانه‌ها و ریتم حرکت از این افق جدا شوند، زیارت به تجربه‌ای صرفاً توریستی یا مصرفی فروکاسته و گسست معنایی تشدید می‌شود.

این چهار ساحت در پیوندی چرخه‌ای و بازخوردی عمل می‌کنند: محیط امکان ادراک بدن مند را فراهم می‌کند؛ آیین این ادراک را در ریتم جمعی نهادینه می‌سازد؛ حافظه آن را در زمان تداوم می‌بخشد؛ و باور از دل این تداوم، افق تازه‌ای از معنا می‌گشاید. این چرخه، پایه نظری مدل «بازآفرینی معنابنیاد» در بافت‌های زیارتی است و نشان می‌دهد اگر نسبت هر مداخله کالبدی با این چهار ساحت و چهار گسست روشن نباشد، همان بحران‌های اولیه ناخواسته بازتولید خواهند شد.

۵. لایه‌های واساز: فناوری، حکمرانی، میدان نیروها و سیاست ضمنی

برای آنکه میدان هم‌حضور از سطح توصیف پدیدارشناختی به عرصه تحلیل و مداخله طراحی منتقل شود، لازم است سطوح میانی‌ای تعریف شود که میان افق قدسی و سازوکارهای عینی فضا نقش واسطه ایفا کنند. در این پژوهش، چهار لایه «فناوری»، «حکمرانی»، «میدان نیروها/تضاد» و «سیاست ضمنی» چنین نقشی دارند.

فناوری شامل مجموعه تنظیمات نور، صوت، تهویه، سازه و مدیریت جمعیت است که مرز میان طنین و آزار را تعیین می‌کند. شاخص‌هایی مانند زمان واخشن صوت (ISO, 2009) (RT60)، شدت و دمای رنگ نور (CIE, 2021) (CCT) و سطح نویز، امکان ترجمه تجربه حسی به داده سنسجش‌پذیر را فراهم می‌آورند؛ هرچا این شاخص‌ها از بازه تعادل خارج شوند، صدا از طنین به پژواک خسته‌کننده و نور از هدایت‌گری به منبع فشار ادراکی بدل

می‌شود و نخستین نشانه‌های تضعیف تجربه قدسی پدیدار می‌شود.

حکمرانی به نحوه توزیع قدرت، قواعد و نقش‌ها در اداره فضا اشاره دارد (Elden & Mendieta, 2009; Foucault, 2007; Luhmann, 1995). تمرکز بیش از حد و آیین‌های کاملاً رسمی، حضور خودانگیخته بدن‌ها را فرسوده می‌کند، در حالی که فقدان ساختار، به هرج‌ومرج فضایی و ناامنی می‌انجامد. وضعیت پایدار، نقطه میانی‌ای است که در آن حداقلی از نظم رسمی برقرار است، اما فضا برای آیین‌های خودجوش و ابتکارهای محلی باز می‌ماند.

میدان نیروها/تضاد جایی است که ارزش قدسی مکان با ارزش مبادله‌ای زمین، تراکم تجاری و منطق سرمایه درگیر می‌شود. هر جا جبهه‌های صرفاً تجاری، سکونت پایدار، فضاهای مکث غیرمصرفی و امکان زیارت فارغ از خرید را عقب برانند، خیابان زیارتی به راهروی بازار فروکاسته و «لایه تضاد» میان منافع اقتصادی، حق سکونت و حریم قدسی فعال می‌شود؛ تضادی که می‌تواند هم عامل فرسایش و هم، در صورت هدایت آگاهانه، موتور بازآرایی میدان باشد.

سیاست ضمنی لایه‌ای است که آستانه‌های قابل قبول برای نور، صوت، تراکم، شکل مداخله نهادی و حدود مداخله سرمایه را در سطح عرف، فرهنگ و مقررات نرم تنظیم می‌کند. این لایه، امکان بازتنظیم مداوم سه دیالکتیک فوق را فراهم می‌آورد و به نوعی حافظه هنجاری میدان است.

از دل این چهار لایه، می‌توان مجموعه‌ای از شاخص‌های عینی استخراج کرد و «پایداری» را نه به عنوان عددی ثابت، بلکه به مثابه توان میدان در بازتولید معنا زیر فشار نیروهای متضاد سنجید.

۲-۴. منطق دیالکتیکی میدان هم‌حضور و بازآفرینی معنابنیاد

میدان هم‌حضور در ذات خود دیالکتیکی است؛ فضایی تنش‌مند میان سکوت و صدا، نور و سایه، آیین

رسمی و رفتار خودجوش، و ارزش قدسی و ارزش مبادله‌ای که معنا دقیقاً از دل همین تنش‌ها زاده می‌شود. می‌توان میان تضادهای سازنده، که به نوزایی و سنتز می‌انجامد (مانند خلوت/جمع، سکونت/زیارت، نظم آیینی/خودانگیختگی)، و تضادهای مخرب که به مصرفی شدن و بیگانگی میدان منجر می‌شوند، تمایز گذاشت.

در این منطق، «لحظه گسست» نقطه شکست نهایی نیست، بلکه گره‌گاهی پدیدارشناختی است که امکان بازتنظیم نسبت‌ها میان بدن، محیط، حافظه و باور را فراهم می‌کند و دقیقاً همان جایی است که بازآفرینی معنابنیاد باید مداخله کند؛ نه با حذف تضاد، بلکه با تبدیل آن به فرصت تنظیم ریتم‌های تازه حضور. در این چهارچوب، نقش معمار و برنامه‌ریز از طراحی صرف فرم یا کارکرد، به تنظیم‌کننده هارمونی میدان بدل می‌شود؛ کسی که باید میان نور، صدا، حرکت، نشانه، اقتصاد و حکمرانی نسبتی برقرار کند که به غنای میدان هم‌حضوری بینجامد، نه به فقر آن.

۲-۵. مدل نظری پژوهش

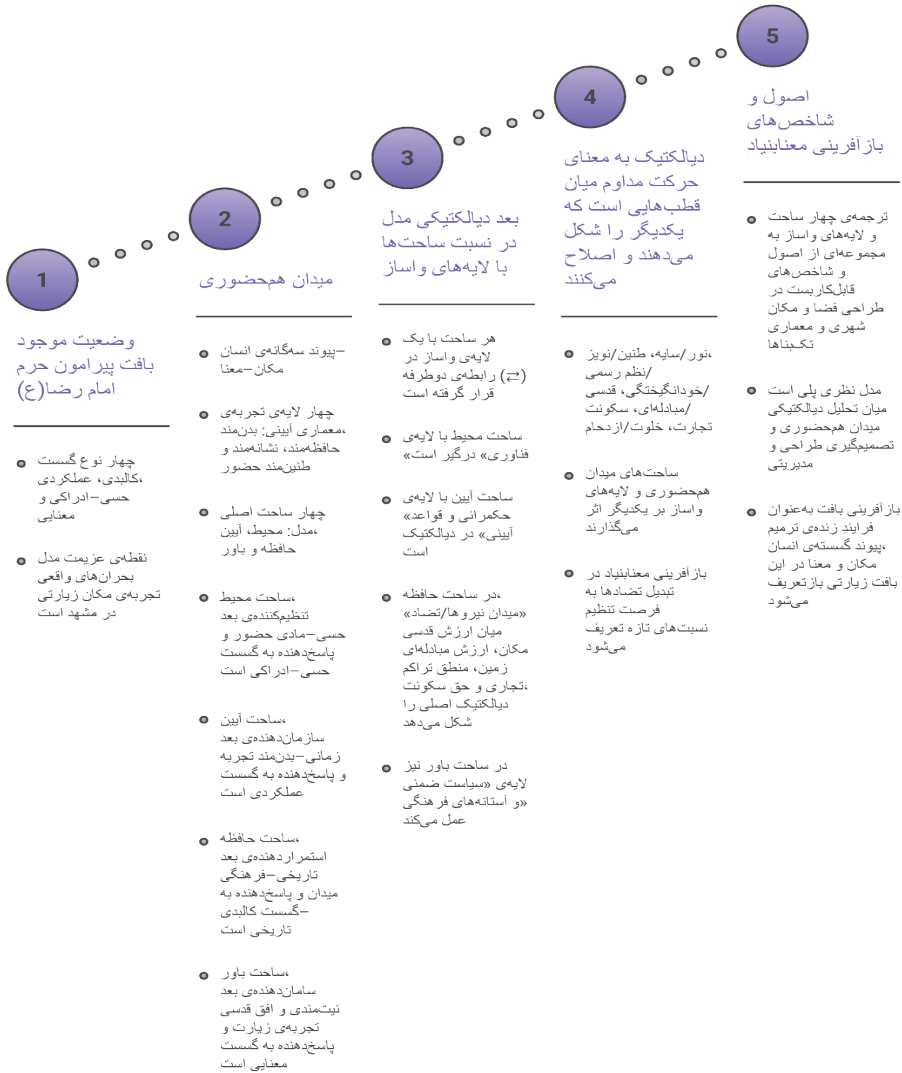
بر پایه مبانی فوق، مدل نظری پژوهش (تصویر شماره ۱)،

میدان هم‌حضور را به منزله سامانه‌ای پویا صورت‌بندی می‌کند که در آن:

در لایه بنیادی، چهار ساحت محیط، آیین، حافظه و باور، سطح اصلی ظهور معنا در بافت زیارتی را تشکیل می‌دهند و هریک با نوعی از گسست (حسی-ادراکی، عملکردی، کالبدی-تاریخی، معنایی) متناظرند؛

در لایه میانی، چهار لایه فناوری، حکمرانی، میدان نیروها و سیاست ضمنی، واسطه ترجمه این ساحت‌ها به شاخص‌ها و تصمیم‌های طراحی و مدیریتی هستند؛ و در لایه برآمد، «بازآفرینی معنابنیاد» به عنوان فرایندی فهم می‌شود که از طریق تنظیم این ساحت‌ها و لایه‌ها، به ترمیم پیوند انسان-مکان-معنا در بافت پیرامون حرم می‌انجامد.

مدل نظری پژوهش

تصویر شماره (۱): مدل نظری میدان هم‌حضور در بازآفرینی معنابنیاد بافت پیرامون حرم امام رضا (ع) (منبع: نگارندگان)

این مدل، مبنای طراحی سؤالات پژوهش، شاخص‌های تحلیل (ادراکی، رفتاری، مکانی و معنایی) و انتخاب ابزارهای گردآوری داده (مشاهده، مصاحبه، تحلیل GIS-حسی و تحلیل ویدئو) در بخش روش‌شناسی این مدل، مبنای طراحی سؤالات پژوهش، شاخص‌های تحلیل (ادراکی، رفتاری، مکانی و معنایی) و انتخاب ابزارهای گردآوری داده (مشاهده، مصاحبه، تحلیل GIS-حسی و تحلیل ویدئو) در بخش روش‌شناسی

۳. روش پژوهش

رویکرد کلی پژوهش، کیفی-تفسیری و مبتنی بر چهارچوب نظری «میدان هم‌حضور» است. هدف،

نه تعمیم آماری، بلکه فهم میدانی نحوه درهم تنیدگی چهار ساحت محیط، آیین، حافظه و باور در تجربه زیسته زائران و ساکنان بافت پیرامون حرم امام رضا(ع) است. پدیدارشناسی ادراک بدن‌مند، هسته روش را شکل می‌دهد و نشانه‌شناسی آیینی-فضایی و تحلیل GIS حسی، نقش پشتیبان برای مکانی‌سازی و تثبیت تفاسیر را بر عهده دارند

۳-۱. محدوده مطالعه و انتخاب نقاط شاخص

میدان مطالعه، رشته پیوسته «محل‌بازار-صحن» در پیرامون حرم است که مسیرهای بالفعل زیارت را در بر می‌گیرد. به‌جای نمونه‌گیری آماری، از نمونه‌گیری نظری-تحلیلی استفاده شد و ۹ نقطه شاخص به‌عنوان گره‌های میدان هم‌حضور انتخاب شد. معیارهای انتخاب عبارت بودند از:

۱. گره‌های حرکت و مکث آیینی (آستانه‌ها، محل دعا، صف، بازگشت)؛

۲. نقاط تغییر محسوس در ریتم حرکت و مقیاس فضا؛

۳. آستانه‌های تفاوت ادراک حسی (تغییر ناگهانی نور، صوت، تراکم، حس آرامش/فشار)؛

۴. جای‌آداها و عناصر حافظه‌مند در بافت تاریخی-وقعی. هر نقطه نه به‌منزله یک مکان منفرد، بلکه به‌عنوان گره وقوع میدان هم‌حضور در پیوستار مسیر زیارت در نظر گرفته شد و در تحلیل، نسبت هر نقطه با کل شبکه مسیر زیارتی لحاظ شد.

۳-۲. مشارکت‌کنندگان، طراحی سؤالات و اشباع نظری

برای کاوش تجربه زیسته میدان، ۱۲ مصاحبه نیمه‌ساخت‌یافته با زائران، خادمان، ساکنان محلی و کسبه قدیمی انجام شد. نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند با حداکثر تنوع انجام گرفت تا طیف متفاوتی از تجربه‌ها در چهار ساحت میدان بازنمایی شود (سن، جنس، نوع سفر، سابقه زیارت، نوع پیوند با بافت). محورهای مصاحبه مستقیماً از مدل نظری استخراج

شدند:

• **محیط:** تجربه نور، صوت، ازدحام، بو، دما و احساس آرامش/فشار حسی.

○ نمونه سؤال: «در مسیر حرکت به حرم، کجا بیشتر احساس آرامش یا خستگی حسی می‌کنید؟ نور و صدا در آن نقطه برای شما چگونه است؟»

• **آیین:** ریتم حرکت، توقف‌ها، دعا، همراهی جمعی و نقاط گسست ریتم.

○ نمونه سؤال: «معمولاً در اینجا چه می‌کنید؟ می‌ایستید، دعا می‌خوانید یا سریع عبور می‌کنید؟ چه چیزی باعث این رفتار می‌شود؟»

• **حافظه:** خاطرات فردی و جمعی، تصویر گذشته بافت و احساس تداوم یا گسست آن در فضا.

○ نمونه سؤال: «این مسیر یا محله شما را به چه خاطره یا دوره‌ای از مشهد/حرم وصل می‌کند؟ چیزی هست که احساس کنید از گذشته از بین رفته است؟»

• **باور:** احساس حضور قدسی، نزدیکی/فاصله معنایی با مکان و لحظات تشدید یا تضعیف این احساس.

○ نمونه سؤال: «در کدام بخش مسیر بیشتر احساس حضوری قدسی و متحول را دارید؟ جایی هست که با وجود نزدیکی به حرم، کمتر این احساس را تجربه کنید؟»

بدین ترتیب، هر ساحت نظری به مجموعه‌ای از پرسش‌های هدایت‌کننده، شاخص‌های ادراکی-رفتاری متناظر و روش‌های گردآوری داده (مصاحبه، مشاهده میدانی، تحلیل ویدئو و اسناد) متصل شد. این منطبق اتصال، مبنای طراحی مصاحبه‌ها، فرم‌های مشاهده و کدگذاری داده‌ها قرار گرفت.

مصاحبه‌ها (با میانگین حدود ۲۰ دقیقه) ضبط، و انویسی و با روش تحلیل مضمون براساس رویکرد براون و کلارک (2006) در نرم‌افزار NVivo کدگذاری شد. در گام نخست، کدگذاری به‌صورت استقرایی انجام گرفت و مضامین در سه خوشه کلی «درخشش

بیرونی»، «فشار حسی» و «جستجوی خلوت» سازمان یافت. سپس در رفت و برگشتی قیاسی با مدل میدان هم‌حضور و چهار ساحت آن بازاریابی شد تا پیوند تجربه زیسته و چهارچوب نظری تقویت شود.

تحلیل مضمون به‌طور هم‌زمان با گردآوری داده‌ها پیش رفت. پس از مصاحبه دهم، کدهای جدید بسیار محدود شد و مضامین اصلی در چهار ساحت محیط، آیین، حافظه و باور تثبیت شد. دو مصاحبه پایانی عمده‌تأثیر داشتند و کد تازه‌ای به ساخت مدل نیفزودند. بر این اساس، کفایت نمونه بر مبنای اشباع نظری تماتیک احراز شد، نه صرف تعداد مصاحبه‌ها.

۳-۳. مشاهده مشارکتی و تحلیل ویدئوهای عمومی

برای ثبت بدن‌مند تجربه زیارت، پژوهشگر در نقش «زائرنانظر» طی دو روز کامل (از ۶ صبح تا ۱۰ شب) در میدان زیارتی حضور یافت. مشاهده در سه بازه صبح، ظهر و شب انجام شد تا تغییرات نور، تراکم، ریتم حرکت و کیفیت‌های حسی-ادراکی در طول شبانه‌روز ثبت شود. در هر یک از ۹ نقطه شاخص، با تکیه بر یک فرم مشاهده نیمه‌ساخت‌یافته، موارد زیر ثبت شد:

- کیفیت نور (شدت، جهت، بازتاب، سایه)؛
- وضعیت صوتی (طنین، نویز، هم‌پوشانی صداها)؛
- بو و دما؛
- نوع مصالح و لمس‌پذیری فضا؛
- الگوهای حرکت و مکث، چگالی تقریبی حضور و شکل‌گیری تجمع‌ها؛
- نشانه‌های کالبدی و آیینی (جهت نگاه، توجه به گنبد، کتیبه‌ها، حجره‌ها).

برای تکمیل داده‌ها، ۲۵ ویدئوی کاربرمحور و عمومی از تجربه زیارت در همان مسیرها و فضاهای پیرامون حرم انتخاب شد؛ ویدئوهایی غیررسمی، با حداقل تدوین و بدون غلبه موسیقی که رفتار طبیعی جمعیت و کیفیت‌های حسی-فضایی در آن‌ها قابل مشاهده

بود. این ویدئوها با تحلیل محتوای کیفی و کدگذاری نشانه‌شناختی بدن‌مند خوانده شد؛ الگوهای ورود، عبور، مکث، بازگشت، قاب‌بندی فضا، جهت نگاه و تمرکز بر عناصر حرم استخراج و با یافته‌های مشاهده و مصاحبه تطبیق داده شد. هدف از این تحلیل، بازسازی ریتم‌های حرکتی و قاب‌بندی‌های حسی-معنوی از نگاه خود زائران و مثلث‌سازی با سایر داده‌ها بود، نه تولید آمار کمی مستقل.

به عبارت دیگر، داده‌ها در پنجره‌های زمان نمونه‌برداری ۱۰ دقیقه‌ای و در سه بازه زمانی (روز، شب و زمان‌های آیینی پرتراکم) استخراج شد. متغیرهای مورد بررسی شامل سرعت متوسط حرکت، مدت مکث، الگوی ازدحام و میزان بازشدگی یا انسداد جریان حرکتی بود. تحلیل با کدگذاری فریمی و شمارش نیمه‌خودکار انجام و نتایج آن برای خوانش ریتم فضایی و نرخ هم‌زمانی حرکتی نقاط منتخب به کار گرفته شد.

۳-۴. تحلیل اسناد

برای درک بعد تاریخی-فضایی میدان هم‌حضور، اسناد متعددی بررسی شد؛ از جمله:

- نقشه‌ها و عکس‌های قدیمی از بافت پیرامون حرم و محلات وقفی؛
- اسناد برنامه‌ریزی و طرح‌های سامان‌دهی ثامن؛
- تصاویر هوایی و مستندات تصویری رسمی و نیمه‌رسمی حرم.

این اسناد با تحلیل محتوای کیفی و مقایسه لایه‌های کالبدی-آیینی خوانده شدند تا تحول چهار ساحت محیط، آیین، حافظه و باور در مقاطع زمانی مختلف ردیابی و با مشاهده‌ها و روایت‌های میدانی تطبیق داده شود.

۳-۵. مقیاس ادراکی پنج‌درجه‌ای و برداشت داده‌های حسی

برای نقشه‌برداری ادراکی میدان در هر یک از ۹ نقطه شاخص، چهار بعد تجربه حسی-معنوی تعریف شد:

- نور و کیفیت‌های بصری (N)؛

- صوت و نویز/طنین (S)؛
  - ریتم حرکت و مکث‌های آیینی (R)؛
  - احساس حضور و آرامش/اضطراب معنوی (P).
- برای هر بُعد، یک مقیاس پنج‌درجه‌ای با لنگرگذاری کیفی پدیدارشناسختی ساخته شد. این مقیاس در طی چند دور حضور میدانی و بازخوانی یادداشت‌ها، ویدئوها و مضامین مصاحبه‌ای تنظیم شد، به نحوی که:
- مقدار یک برابر با انقطاع یا فشار حسی (نور خیره‌کننده و بازتابی، نویز متداخل و آزارنده، ازدحام شتاب‌زده، احساس ناآرامی و خستگی درونی)؛
  - مقدار پنج برابر هم‌نوازی حسی-معنوی و تعمیق حضور (نور نرم و تدریجی، طنین طبیعی، ریتم آرام و هماهنگ حرکت، احساس آرامش و نزدیکی به حرم)؛
  - مقادیر ۲ تا ۴ مراتب میانی میان این دو قطب را از ناهماهنگی و اضطراب ادراکی تا توازن نسبی و ادراک گذار پوشش می‌دهند.

بدین ترتیب، هر عدد در این مقیاس، خلاصه‌ای فشرده از یک توصیف چندحسی بدن‌مند است و به‌عنوان ابزار کمکی برای بازنمایی حسی‌فضایی میدان به کار می‌رود، نه جایگزینی برای تحلیل کیفی.

مقادیر N، S، R و P براساس ترکیب سه منبع به دست آمدند: (۱) مشاهده میدانی پژوهشگر در نقش زائرنظر؛ (۲) بازبینی و کدگذاری ویدئوها؛ و (۳) مضامین مرتبط در مصاحبه‌ها. دو مشاهده‌گر مستقل، در هر نقطه به‌طور جداگانه امتیاز اولیه را براساس توصیف‌های کیفی مقیاس پنج‌درجه‌ای ثبت کردند.

در صورت اختلاف بیش از یک واحد، صحنه‌ها و یادداشت‌ها به‌طور مشترک بازبینی شد و امتیاز نهایی به‌صورت توافقی تعیین شد. در چند نقطه، اندازه‌گیری‌های مرجع ساده (مانند ثبت تقریبی شدت نور و سطح نویز با ابزار در دسترس نظیر سنسورهای نور و صوت تلفن همراه با هدف مقایسه نسبی شرایط حسی میان نقاط مطالعه) برای کالیبره کردن قضاوت‌های ادراکی به‌کار رفت، اما با توجه به ماهیت پدیدارشناسختی

پژوهش، تأکید اصلی بر ادراک بدن‌مند باقی ماند. مقادیر نهایی هر شاخص برای مقایسه نسبی میان نقاط به بازه ۰ تا ۱ نرمال‌سازی شد.

۳-۶. مکانی‌سازی و شاخص ترکیبی تجربه

برای تحلیل فضا-محور، داده‌های مکانی و ادراکی در نرم‌افزار QGIS تلفیق شد. مسیرها، نقاط مکث و تراکم نسبی حضور زائران در لایه‌های جداگانه ترسیم و شاخص‌های P، N، S، R و به‌صورت نمادین روی نقشه نشان داده شد. علاوه بر آن، شاخص‌های رفتاری-کالبدی زیر نیز از مشاهده‌ها و ویدئوها استخراج و در نرم‌افزار Excel به‌صورت توصیفی تحلیل شد:

- چگالی لحظه‌ای حضور (تقریب نفر/مترمربع)؛
- میانگین مدت مکث
- نرخ تبدیل عبور به مکث؛
- سرعت متوسط حرکت در مقاطع مختلف مسیر.

برای ارائه یک نمایه توصیفی از تجربه ادراکی-معنوی در هر نقطه، «شاخص ترکیبی تجربه» به‌صورت زیر تعریف شد:

$$E_{avg} = \frac{N + S + R + P}{4}$$

این شاخص، یک میانگین ساده و کاوشگرانه است که صرفاً برای مقایسه نسبی نقاط و ترسیم الگوی کلی تقویت/تضعیف میدان هم‌حضور استفاده می‌شود و تنها در کنار داده‌های کیفی و نشانه‌شناسختی تفسیر می‌شود؛ هدف، ساخت یک ابزار روان‌سنجی استاندارد یا تعیین آستانه‌های مهندسی نیست.

۳-۷. روند تحلیل داده‌ها

روند تحلیل به‌صورت گام‌به‌گام به شرح زیر انجام شد:

۱. تحلیل مضمون مصاحبه‌ها و یادداشت‌های میدانی در NVivo و سازمان‌دهی کدها در نسبت با چهار ساحت محیط، آیین، حافظه و باور؛
۲. استخراج شاخص‌های رفتاری-کالبدی از مشاهدات و ویدئوها (چگالی، مدت مکث، سرعت حرکت، نرخ تبدیل عبور به مکث) و تفسیر آن‌ها در پیوند با ریتم

آیینی و کیفیت‌های حسی؛

۳. سنجش چهار بُعد ادراکی N، S، R، P در هر نقطه با مقیاس پنج‌درجه‌ای، نرمال‌سازی مقادیر و محاسبه E_{avg} ؛

۴. ترسیم نقشه‌های حسی-میدانی در QGIS و شناسایی نقاط تقویت/تضعیف میدان هم‌حضوری؛

۵. مثلث‌سازی یافته‌ها از سه منبع (مشاهده، مصاحبه، ویدئو) برای تقویت روایی و تنظیم تفسیر نهایی؛

۶. ترجمه نتایج به زبان چهار ساحت محیط، آیین، حافظه و باور و صورت‌بندی اصول بازآفرینی معنابنیاد در بخش یافته‌ها و بحث.

۳-۸. اعتبار، روایی و ملاحظات اخلاقی

اعتبار و روایی پژوهش از طریق:

- ترکیب چند لایه داده و روش (مشاهده، مصاحبه، ویدئو، اسناد، شاخص‌های ادراکی)؛
- استفاده از ابزارهای تحلیلی متنوع؛
- بازبینی بخشی از کدگذاری‌ها و نقشه‌های ادراکی توسط پژوهشگر دوم؛
- و تکرار مشاهده‌ها در بازه‌های زمانی مختلف

تقویت شده است. به لحاظ اخلاقی، رضایت آگاهانه مشارکت‌کنندگان اخذ، هویت آنان حذف یا رمزگذاری شده و مشاهده‌ها بدون مداخله در آیین انجام شده است؛ داده‌ها صرفاً برای اهداف پژوهشی به کار رفته و در گزارش نهایی، به‌گونه‌ای ارائه شده که کرامت و حریم شخصی زائران، خادمان و ساکنان رعایت شود.

بدین ترتیب، روش پژوهش، تجربه زیسته را با داده‌های سنجش‌پذیر و تفسیر فرهنگی-پدیدارشناختی پیوند می‌دهد و نقشه‌ای چندحسی از ۹ نقطه مسیر زیارت به دست می‌دهد که نشان می‌دهد نور، صوت، ریتم حرکت و احساس حضور چگونه در تعامل با کالبد و حافظه جمعی، میدان هم‌حضور را تقویت یا تضعیف می‌کنند و مبنای استخراج راهبردهای بازآفرینی معنابنیاد در مقیاس بافت و تک‌بنا را فراهم می‌سازد.

۴. بحث

این بخش، روایت تحلیلی بافت پیرامونی حرم امام رضا(ع) در چهار لایه درهم‌تنیده محیط، آیین، حافظه و باور است که همواره در نسبت با یک «نقطه مرجع تاریخی» خوانده می‌شود: مشهد قدیم به مثابه میدان هم‌حضور نسبتاً تحقق‌یافته، نه به‌عنوان نوستالژی، بلکه معیار سنجش گسست‌ها و تداوم‌های امروز. منطق تحلیل بر اتلاف سه سطح استوار است: کالبد عینی (شبکه فضاها و مداخلات)، رفتار آیینی (حرکت، مکث و سناریوهای زیارت) و تجربه ذهنی-جمعی (ادراک حسی، احساس امنیت/اضطراب و حضور قدسی). سه اصل راهنما - هم‌نشینی شواهد و معانی، هم‌سطحی چهارلایه، و ردیابی گسست/تداوم نسبت به الگوی مشهد قدیم - چهارچوب خوانش را شکل می‌دهند. بر این مبنای، در ادامه یافته‌ها در چهار زیربخش متناظر با محیط، آیین، حافظه و باور طرح و تفسیر می‌شوند.

۱-۴. یافته‌های کالبدی (لایه محیط)

لایه محیط نخستین سطح تماس بدن با مکان قدسی است؛ جایی که نسبت مقیاس، حرکت و ماده نشان می‌دهد «زیارت» تا چه حد با «زیستن» پیوسته است. بر پایه نقشه‌های تاریخی، اسناد توسعه و مشاهده‌های میدانی، دگرگونی بافت پیرامونی حرم امام رضا(ع) در سه دوره اصلی قابل خلاصه است: در صفویه، مشهد از شهر بازارمحور به ساختاری مرکزگرا و شعاعی حول حرم بدل شد؛ صحن عتیق، رواق‌ها و خیابان‌های بالا و پایین، پیوستار تدریجی «محلّه‌بازار-صحن» را شکل دادند، هرچند صحن و خیابان‌های جدید بخشی از بافت کهن را دوپاره کردند. در پهلوی، «جراحی بافت» با فلکه حضرت، خیابان‌های شعاعی-صلیبی و حلقه سبز، حرم را چون ایژه‌ای برجسته در میدان باز قرار داد و در عین تقویت خوانایی بصری، پیوستگی محلّه‌بازار-صحن، سکونت بومی و تجربه بدن‌مند زیارت را گسست. در دوره معاصر، چهار فاز توسعه فیزیکی حرم، نوسازی رینگ-شعاعی، بازنگری و کاهش مداخلات سخت و سپس طرح تفصیلی ویژه و

جدول شماره (۱): تحول کالبدی-فضایی پیرامون حرم در سه دوره اصلی (منبع: نگارندگان)

دوره	ویژگی های کالبدی شاخص	پیامد ادراکی-اجتماعی
صفوی	شکل‌گیری صحن عتیق و رواق‌ها؛ خیابان‌های بالا/پایین؛ تقویت محورهای شعاعی به سوی حرم؛ استفاده از مصالح بومی و مقیاس انسانی	تثبیت مرکزیت قدسی؛ حفظ نسبی پیوستار محل صحن؛ تقویت میدان هم‌حضور همراه با محله‌بازار-حذف بخشی از بافت کهن
پهلوی	احداث فلکه حضرت؛ خیابان‌های شعاعی و صلیبی؛ تخریب گسترده بازارها و محلات تاریخی؛ جداسازی حرم در حلقه سبز	گسست شدید شبکه ارگانیک گذرها؛ مهاجرت ساکنان بومی؛ افول اقتصاد محلی؛ تبدیل حرم از «مکان زیارت» به «صحنه نمایش»
معاصر (پس از انقلاب)	گسترش صحن‌ها و رواق‌های جدید؛ طرح‌های نوسازی رینگ‌شعاعی؛ سپس بازنگری و کنترل ارتفاع/حريم؛ تقویت نسبی شبکه پیاده	افزایش ظرفیت و زیرساخت؛ تداوم تخریب بافت‌های سنتی در فازهای اولیه؛ چرخش تدریجی به مقیاس انسانی و بازآفرینی، همراه با تداوم تنش میان میراث و گردشگری

جدا بر صحنه شهری. با نوسازی قرن بیستم، این شبکه ارگانیک به خیابان‌های منظم شعاعی-صلیبی و فلکه مرکزی بدل شد؛ مسیر زیارت از «کشف تدریجی» به «نمایش مستقیم» تغییر کرد و تجربه زیارت بیش از آنکه بدن‌مند باشد، دیداری شد. در دهه‌های اخیر، صحن‌ها و رواق‌های جدید، کالبد زیارتی را به ترکیبی از زیرساخت مدرن و نشانه‌های قدسی تبدیل کرده‌اند، اما جایگزینی آجر و خاک با سنگ صیقلی و فلز، تداوم حسی و حافظه‌ای مشهد قدیم را مختل و فضا را از حیث حسی «بی‌جسم» کرده و بحران هویت محیطی را در بافت زیارتی آشکار ساخته است.

در افق پدیدارشناسی، این سیر را می‌توان حرکت از «درون‌زایی مکان» به «برون‌نمایی فضا» دانست. در مشهد قدیم، گذرها، بازارها و صحن‌ها بدن زائر را آرام‌آرام از جهان روزمره به جهان قدسی می‌کشیدند، بی‌آنکه پیوند او با زندگی محله گسسته شود؛ فضا او را در خود می‌بلعید. در بافت نوسازی‌شده، فضا بیش از پیش به «صحنه نمایش» شبیه است: حرم چون شیئی برجسته در میدان باز، خیابان‌های شعاعی چون قاب دید و مصالح صیقلی چون سطحی بازتابنده که حضور زائر را منعکس می‌کند، نه آنکه او را در خود جای دهد. بدین‌سان، لایه محیط از کالبدی زنده و هم‌نشین

حریم رضوی، گذار از «پروژه محوری سخت» به نوعی «بازآفرینی نسبتاً مشارکتی» را نشان می‌دهد، اما تنش میان منطق گردشگری انبوه و حفظ میراث و مقیاس انسانی همچنان پابرجاست.

جدول شماره (۱) این روندهای کالبدی را خلاصه می‌کند. مداخلات کالبدی را می‌توان در دو منطق کلی خلاصه کرد جدول شماره (۲):

۱) مداخلات درون‌زا/خصوصی (وقف‌ها، توسعه‌های خرد محله‌ای، تکمیل تدریجی گذرها و کاروانسراها)؛
 ۲) مداخلات برون‌تحمیلی/دولتی (خیابان‌کشی‌ها، فلکه‌ها، طرح‌های توسعه و نوسازی کلان).

این صورت‌بندی نشان می‌دهد هرچا منطق درون‌زا غالب بوده، پیوستگی ادراکی شهر-حرم و ریتم بدن-فضا حفظ شده و هرچا منطق برون‌تحمیلی چیره شده، گسست مکانی-معنایی تشدید شده است.

در مشهد قدیم، تا اواخر قاجار، محورهای منتهی به حرم شبکه‌ای شعاعی و درعین‌حال ارگانیک داشتند؛ گذرها و بازارها بدن زائر را مرحله‌به‌مرحله از محله تا صحن همراهی می‌کردند و مصالح بومی و خانه‌های حیاط‌دار ریتم طبیعی حرکت، مکث، سایه و صدا را ممکن می‌ساختند؛ حرم در دل شهر می‌روید، نه چون ابژه‌ای

جدول شماره (۲): تمایز روندی «درون‌زایی زیست‌پذیر» در برابر «برون‌تحمیلی مهندسی شده» از صفوی تا معاصر و اثر آن بر پیوستگی ادراکی شهر-حرم (منبع: نگارندگان)

دسته مداخله	دوره تاریخی	نمونه‌های شاخص کالبدی	منطق/هدف غالب	پیامدهای کلیدی بر پیوستگی مکانی-ادراکی
خصوصی / درون‌زا (خودجوش)	همه ادوار	توسعه‌های خرد محله‌ای، وقف‌ها، تکمیل گذرها و کاروانسراها	پاسخ به نیاز زیستی-زیارتی، اقتصاد محلی، حافظه جمعی	تقویت تدریجی پیوستگی محله-بازار-صحن؛ حفظ مقیاس انسانی و مسیرهای آیینی
دولتی / برون‌تحمیلی	صفوی	احداث «بالاخیابان/ پایین خیابان»، گسترش صحن عتیق	انتظام بخشی شعاعی پیرامون مرکز قدسی، نمایش اقتدار	تثبیت مرکزیت قدسی همراه با حذف بخشی از بافت کهن و دوطرفه شدن بازار
دولتی / برون‌تحمیلی	پهلوی اول (۱۳۰۰-۱۳۲۰)	فلکه حضرت، خیابان‌های صلیبی و شعاعی	مدرن‌سازی ترافیکی/بهداشتی، نظم هندسی	گسست شدید شبکه ارگانیک گذرها و مسیرهای تدریجی زیارت
دولتی / برون‌تحمیلی	پهلوی دوم (۱۳۲۰-۱۳۵۷)	طرح توسعه حریم (تخلیه تا شعاع ۳۲۰م)، حلقه سبز	شاخص‌سازی یادمانی مجموعه، پاکسازی	جداسازی چشمگیر حرم از بافت پیرامون، تهی شدن مسیرهای زیستی
دولتی / برون‌تحمیلی	معاصر (۱۳۶۰-۱۳۸۰)	طرح توسعه حریم پس از انقلاب؛ صحن‌ها/ رواق‌های نو	افزایش ظرفیت و ایمنی، خدمات زیارتی	افزایش مقیاس و صیقلی شدن سطوح؛ آغاز گسست حسی-بدنی
دولتی / برون‌تحمیلی	معاصر (۱۳۷۱ تاکنون)	نوسازی/بهبودی بافت؛ رینگ‌شعاع، بازنگری‌ها	از نوسازی سخت به بازآفرینی و کنترل منظر	ابتدا تخریب گسترده و تغییر کاربری؛ سپس چرخش به مقیاس انسانی، کنترل ارتفاع و مشارکت

ضریح) بازآرایی می‌کنند و تعیین می‌کنند بدن‌ها کجا صرفاً عبور کنند، کجا مکث کوتاه داشته باشند و کجا در حلقه دعا و ذکر قرار گیرند. کدگذاری مشاهده‌های میدانی، اسناد و ویدئوها نشان می‌دهد رفتار زائران از چند ریتم اصلی تبعیت می‌کند: قله‌های هم‌زمانی روزانه در حوالی اذان و نقاره، مکث‌های کوتاه اتمسفریک در حاشیه گذرها (عود، گلاب، نذرهای کوچک)، حلقه‌های ذکر و تلاوت در فضاها، نیمه‌باز، آیین‌های نذر و اطعام با اثر دوگانه بر مدار حرکت و نشانه‌گذاری‌های زمانی - مناسکی که برای مدتی کد نور، رنگ و کانون‌های مکث را جابه‌جا می‌کنند. بر اساس نسبت بدن-زمان-فضا، آیین‌ها در چند سنخ اصلی (ندالزمان، اتمسفریک-آستانه‌ساز، حلقه‌ساز،

با مشهد قدیم به کالبدی مهندسی شده و چندپاره رسیده که در عین تقویت ظرفیت و نظم فنی، پیوستگی ادراکی شهر-حرم را تضعیف کرده است. این گسست محیطی مستقیماً بر سه لایه بعدی میدان هم‌حضور - آیین، حافظه و باور - اثر می‌گذارد و ضرورت بازآفرینی معنابنیاد را برجسته می‌کند؛ بازآفرینی‌ای که در آن احیای «ریتم بدن و فضا» پیش‌شرط احیای معنای زیارت است.

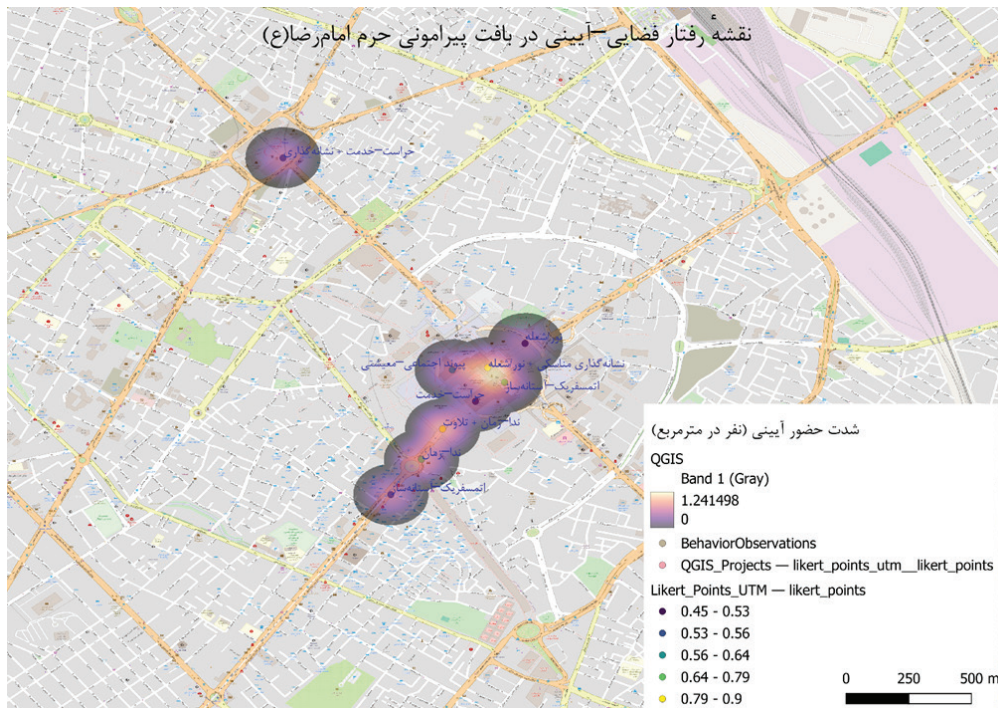
۲-۴. یافته‌های آیینی (لایه آیین)

لایه آیین به‌عنوان «موتور تنظیم میدان حضور» خوانده می‌شود؛ جایی که اذان، نقاره، روضه، نذر و آیین‌های خدمت، مدار عبور-مکث‌دعا را در سه سطح فضاها، باز (صحن‌ها)، نیمه‌باز (رواق‌ها) و درونی (پیرامون

جدول شماره (۳): دسته‌بندی و تحلیل فضایی-رفتاری آیین‌های حرم مطهر امام رضا (ع) بر اساس ریتم زمانی، جایگاه مکانی و نوع کنش زائر (منبع: نگارندگان)

آیین	ریتم زمانی	جای‌گیری غالب	کنش غالب*	پیامد رفتاری-فضایی	مداخله کمیته پیشنهادی
اذان/مناجات	روزانه/مناسبتی	مناره‌ها، صحن‌های باز	D, P	قله تراکم؛ آرایش صفی	«هاله سکوت» ۱۵-۱۰ دقیقه‌ای؛ نشانه‌های دید مقصد
نقاره‌زنی	روزانه/اعیاد	صحن انقلاب	A→P→D	جذب به کانون صوتی	مسیرهای انحرافی نرم؛ کاهش بازتاب‌های فلزی
عود/گلاب/تعویض گل	روزانه	صحن‌ها (حاشیه گذر)	P کوتاه	مکث‌های >۳ دقیقه	جیب‌فضاهای ۶-۹م ^۲ ؛ نشانه‌های «مکث کوتاه»
قرآن‌خوانی صفه	دو نوبت روزانه	رواق دارالسلام	طولانی D	حلقه‌های هم‌مرکز	مبلمان خطی پیوسته؛ کنترل نویز پس‌زمینه
غبارروبی	چند نوبت سالانه	داخل حرم/ضریح	—	تخلیه کامل/بازآرایی	برنامه مسیرهای جایگزین پیاده
تحویل کشیک	روزانه پس از صفه	نزدیک روضه منوره	آیینی A	نظم‌دهی جریان‌ها	علامت‌گذاری موقت مسیر؛ مدیریت تقاطع
جاروی دربانات	روزانه/دو نوبت	کاروان صحن‌ها	همراه ذکر A	کاروان آیینی حرکت	فاصله‌گذاری مؤثر؛ ایستگاه‌های توقف
تعویض پرچم/پوش	محرم/صفر/ربیع	گنبد/ضریح	P, D	بازگلدگذاری رنگ/نور	راهنماهای بصری مقاصد دعا
خطبه شب شهادت	مناسکی	صحن پیامبر اعظم	جمعی D	تراکم نشسته/ایستاده	پهنه‌بندی نشستن؛ جهت‌دهی صوت
شام غریبان/شمع	شب‌های خاص	صحن جمهوری/مسیرها	P, D	سرعت پایین؛ حلقه‌های نور	مسیر ایمن برای شعله؛ تونل‌های کم‌نور هدایتگر
روضه‌خوانی	فصلی/روزانه	مواضع متعدد	D, P	حلقه‌های تراکم	ناحیه‌بندی صوتی؛ تابلوهای آرام
سفره ۱۴ هزار صلوات	برنامه‌ریزی شده	فضای نیمه‌باز	D, N, G	تعامل اجتماعی-معنوی	ایستگاه‌های نذر کم‌مزاحمت
اکرام رضوی	رمضان/قدر	مهمان‌سرا/البه‌ها	N, G	صف‌های منظم	مسیرهای فرعی تغذیه-تخلیه
تحویل سال	سالانه	صحن‌ها/رواق‌ها	جمعی D	اوج حضور همزمان	توزیع کانون‌های مکث؛ علامت لحظه‌ای
چراغ برات	نیمه شعبان	زیرصحن‌ها/قبور	D, P	انتقال کانون به زیرصحن	راهبری عمودی/ایمن‌سازی پله‌ها

*کلید کنش A= عبور، P= مکث، D= دعا/ذکر، G= گفت‌وگو، N= نذر/اطعام.

تصویر شماره (۲): نقشه حرارتی شدت رفتار فضایی آیینی در بافت پیرامونی حرم امام رضا (ع) (منبع: نگارندگان)

غالب، به عبور عصبی و جست و جوی گوشه‌های موقتی خلوت تبدیل می‌شود. به این ترتیب، لایه آیین نه لایه‌ای صرفاً نمادین، بلکه سازوکاری عملی برای تنظیم یا فرسایش میدان هم‌حضور است و به طور مستقیم به پرسش طراحی در مورد نحوه بازآرایی مسیرها، آستانه‌ها و فضاهای مکث در بازآفرینی معنا بنیاد پاسخ می‌دهد.

۳-۴. یافته‌های فرهنگی-اجتماعی (لایه حافظه)

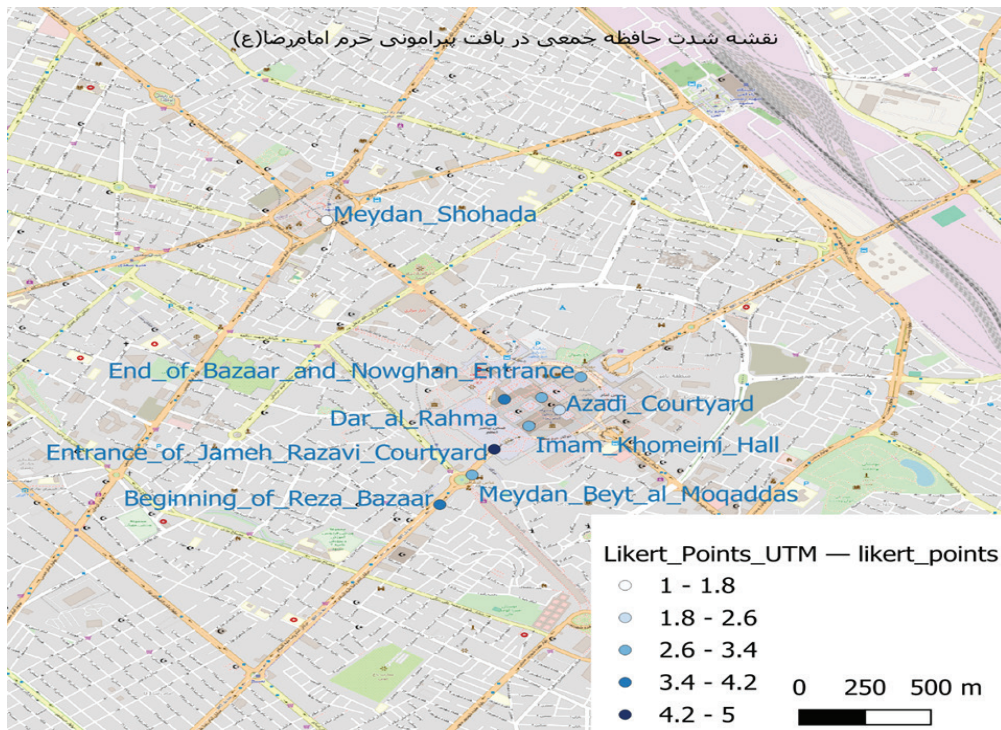
حافظه بعد ناپیدای مکان و پیوند دهنده کالبد، آیین و باور است؛ تاریخی زنده که در عادت‌ها، بوها، واژه‌ها و مسیرهای زیسته جریان دارد. با الهام از حافظه جمعی هالبوکس و «مکان‌های حافظه» نزد نورا، حافظه بافت پیرامونی حرم امام رضا (ع) به صورت شبکه‌ای از کنش‌ها، نشانه‌ها و فضاهای یادساز در سه سطح حسی، روایی و کالبدی فهم می‌شود؛ شبکه‌ای که بخش مهمی از آن در معرض فرسایش است. داده‌ها از ترکیب

نذر و اطعام، نشانه‌گذاری زمانی و آیین‌های حراست و خدمت) دسته‌بندی شده‌اند که در ماتریس «آیین × ریتم × فضا × کنش زائر» جدول شماره (۳) خلاصه شده است و امکان خوانش یکپارچه میدان آیینی را فراهم می‌کند.

نگاشت زمانی و نقشه حرارتی رفتار آیینی (تصویر شماره (۲) نشان می‌دهد میدان آیینی تابع نوعی «آستانه تعادل» است: تا جایی که تراکم جمعیت، فشار تجاری و طول مکث با ظرفیت فضایی صحن‌ها و گذرها هم‌خوان باشد، تجربه زیارت از سوی زائران به صورت «آرام، قابل تحمل و معنادار» توصیف می‌شود؛ اما با عبور از این آستانه، میدان به تدریج از «آرامش قدسی» به «آشوب مصرفی» میل می‌کند، مکث‌های خودانگیخته حذف می‌شوند، حلقه‌های دعا و ذکر به نقاط پراکنده و فشرده حاشیه‌ای رانده می‌شوند و کنش

جدول شماره (۴): مقایسه تحول حافظه زیارتی از الگوی آیینی و مشارکتی گذشته به الگوی نمایشی و مصرفی معاصر (منبع: نگارندگان)

دوره	حامل حافظه	مکان حافظه	ریتم حافظه	نوع تجربه	نقش زائر/ ساکن
پیشامدرن	ساکنان بومی و آیین‌های محلی	فضاهای میان‌افزا (تکیه، گذر، بازارچه)	تدریجی و آیینی	بدن‌مند و مشارکتی	زائر به‌مثابه مشارک، ساکن به‌مثابه حافظ
معاصر	نهادهای رسمی و ساختارهای شهری	فضاهای نمایشی و خدماتی	مقطعی و مصرفی	بصری و تماشاگرانه	زائر به‌مثابه مخاطب، ساکن به‌مثابه غریبه

تصویر شماره (۳): نقشه شدت حافظه جمعی در بافت پیرامونی حرم امام رضا (ع) (منبع: نگارندگان)

مشاهده مشارکتی در نوغان و پایین‌خیابان، مصاحبه با ساکنان، خادمان و مغازه‌داران و بررسی اسناد آیینی و طرح‌های شهری به دست آمده است. تحلیل این مواد نشان می‌دهد جابه‌جایی جمعیتی و گسست نسلی، تبدیل تکیه‌ها و گذرهای آیینی به صحنه‌های عمدتاً تجاری، تضعیف آیین‌های خرد محلی و انتقال حافظه از بدن جمعی به نهاد رسمی، همراه با فروپاشی تدریجی مفهوم حریم قدسی، محله‌های خویشاوندی محور را به

فضاهایی گذرا و تماشاگرانه بدل کرده و ریتم پیشامدرن حافظه مکان را به نظمی مقطعی و نمایشی در وضعیت معاصر تغییر داده است. این روندها به صورت مقایسه دو وضعیت «پیشامدرن» و «معاصر» در چهار بُعد حامل، مکان، ریتم و نوع تجربه در جدول شماره (۴) خلاصه شده‌اند.

حافظه نه فقط در کالبد، بلکه در ریتم زمان و شبکه روابط انسانی جریان دارد: پنج‌شنبه‌ها، محرم و صفر، رمضان، نیمه شعبان و دهه کرامت زمان را به یاد جمعی گره می‌زنند و در سطح بینافردی، نگاه مغازه‌دار قدیمی، سلام همسایه و شنیدن اذان به مثابه نشانه «خانه» همان بافت نرم شهری را می‌سازند که در طرح‌های صرفاً کالبدی نادیده می‌ماند. ندورات نیز زمانی بخشی از «اقتصاد حافظه‌محور» بودند که نانو، عطر فروش، گل فروش و چای‌ریز را در چرخه‌ای از برکت و اعتماد به هم پیوند می‌داد، اما با غلبه منطق گردشگری و خدمات سریع، این چرخه به بازار مبادله شتابزده فروکاسته و فرسایش حافظه جمعی را شتاب داده است. برای سنجش فضایی این کیفیت‌ها، نقاط شاخص بافت بر اساس پنج مؤلفه حضور خاطره، تداوم آیین، پیوستگی اجتماعی، حس مکان و یاد جمعی در مقیاس لیکرت ارزیابی و در QGIS به نقشه حرارتی حافظه تبدیل شد؛ تصویر شماره (۳) نشان می‌دهد که لایه حافظه ساختاری پیوسته اما ناهمگن دارد (با اوج‌گیری از پیرامون به‌سوی حرم)، فضاهایی چون کوچه حسینیه پایین خیابان و حجره‌های قدیمی با تداوم آیین و روابط نسلی، کانون‌های اوج حافظه‌اند و نواحی جدید صرفاً خدماتی کمترین سطح حافظه را دارا هستند. همبستگی بالای «یاد جمعی» و «پیوستگی اجتماعی» تأیید می‌کند که حافظه مکان بیش از آنکه در خود بنا رسوب کند، در تداوم روابط انسانی و آیین‌های روزمره جریان دارد و از این‌رو، بازآفرینی موفق زمانی معنا می‌یابد که طراحی به فعال‌سازی دوباره همین ریتم‌های زیسته و خاطره‌های مشترک بینجامد، نه فقط بازسازی کالبد.

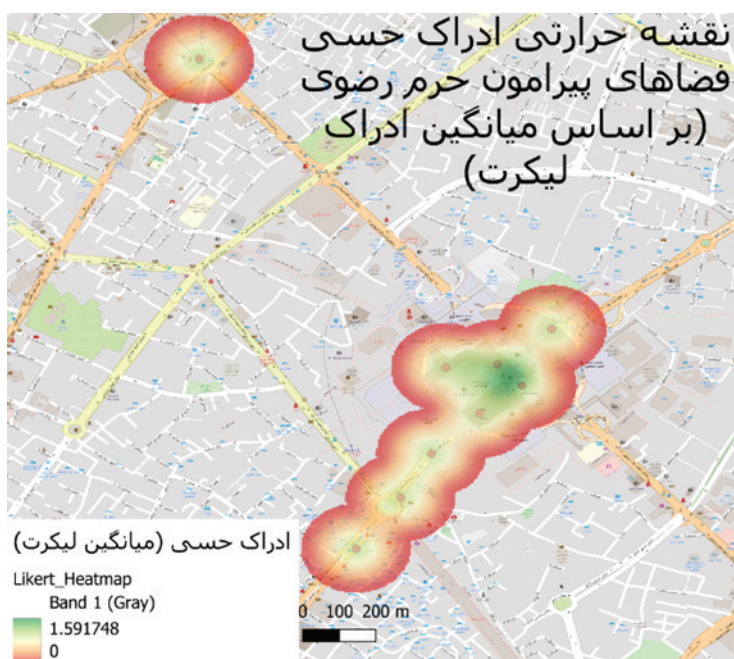
با وجود فرسایش، پاره‌های مقاوم حافظه هنوز زنده‌اند: مغازه‌داری که نذر را ادامه می‌دهد، پیرزنی که پنج‌شنبه‌ها غبارروبی می‌کند و خانواده‌ای که حجره موروثی را حفظ کرده است؛ این نمونه‌ها نشان می‌دهند حافظه جایی دوام می‌آورد که تداوم کالبد، شبکه اجتماعی و آیین‌های خرد هم‌زمان حاضر باشند. گسست حافظه در واقع نوعی «بی جسمی پدیدارشناختی» است؛ جایی که سطوح صیقلی و نور یکنواخت بناهای جدید تماس بدن با گذر، صحن و حیاط را قطع و حس را از مکان جدا می‌کند. بر این اساس، طراحی در لایه حافظه به‌طور فشرده بر تقویت فضاهای میان‌افزا، ترکیب سنجیده نشانه‌های قدیم و جدید، شکل‌دهی نقاط حافظه‌ساز (سکو، حیاط، قاب‌دید گنبد) و پشتیبانی از فعالیت‌های پایدار و خانوادگی تکیه دارد.

۴-۴. یافته‌های معنایی-ادراکی (لایه باور)

باور عمیق‌ترین لایه تجربه مکان است؛ جایی که حضور قدسی نه فقط فهمیده، بلکه با بدن و حواس زیسته می‌شود و مکان به آینه ایمان بدل می‌شود. در سنت زیارت رضوی، این باور بیش‌تر از خلال نور، صدا، بو و ریتم حرکت تجربه می‌شود تا گزاره‌های ذهنی، اما یافته‌ها نشان می‌دهد میدان ادراکی در دهه‌های اخیر از درون‌گرایی شهودی به برون‌نمایی نمایشی میل کرده است و زائر بیش از آنکه «در مکان» باشد، در برابر آن قرار می‌گیرد. بر مبنای پدیدارشناسی ادراک، و با فهم ادراک به‌مثابه کیفیتی بدنمند و پیش‌گفتمانی، کیفیت ادراک حسی-معنوی با مقیاس پنج‌درجه‌ای لیکرت پدیدارشناختی سنجیده شد؛ از «گسست و فشار حسی» (۱) تا «تجربه مکاشفه‌ای حضور» (۵)، به طوری که عدد، واژه و طیف رنگی از قرمز تا سبز، مسیر گذار از اضطراب تا هم‌نوازی درونی را صورت‌بندی می‌کنند. چهار شاخص اصلی ادراک، در ۹ نقطه مسیر سنجیده شد جدول شماره (۵):

جدول شماره (۵): شاخص‌های پدیدارشناختی ادراک حسی-معنوی زائر (منبع: نگارندگان)

شاخص	توضیح	(۵)-(۱) طیف سنجش
(N) نور	کیفیت درک نوری از منظر بدن و معنا	خیره و آزارنده → ۵ = نرم، تدریجی، آرام‌بخش = ۱
(S) صوت	حضور یا تداخل آوایی	ازدحام صوتی شدید → ۵ = طنین طبیعی و هماهنگ = ۱
(R) حرکت/ریتم	هماهنگی ریتم گام، مکث و جریان بدن	ازدحام شتاب‌زده → ۵ = ریتم مکاشفه‌ای و پیوسته = ۱
(P) احساس حضور	هم‌خوانی بدن، فضا و ادراک قدسی	انقطاع و خستگی → ۵ = پیوند عمیق و آرامش درونی = ۱

تصویر شماره (۴): نقشه حرارتی ادراک حسی پیرامون حرم رضوی (بر اساس میانگین ادراک لیکرت) (منبع: نگارندگان)

از قرمز (گسست و فشار حسی) تا سبز (هماهنگی و آرامش قدسی) را نمایش می‌دهد. الگوی ادراک حسی-معنوی در مسیر زیارت نشان می‌دهد که در میدان بیت‌المقدس تجربه در سطح «هم‌نوا» و دعوت‌کننده آغاز می‌شود، در ابتدای بازار و ورودی نوغان به دلیل تداخل بو، صدا و تراکم به

میانگین این چهار شاخص، «ادراک کلی» هر نقطه را می‌سازد و مبنای نقشه‌برداری حسی است. میانگین شاخص‌ها در GIS جانمایی شد و نقشه ادراک حسی پیرامون حرم (تصویر شماره (۴) را شکل داد؛ نقشه‌ای که طیف رنگی

«ادراک مضطرب» سقوط می‌کند و در ورودی صحن جامع رضوی و صحن آزادی با هماهنگی دوباره نور، صوت و ریتم حرکت تا سطح «ادراک مکاشفه‌ای» و «آرامش هم‌نوا» اوج می‌گیرد. در پیرامون ضریح، با وجود اوج معنایی زیارت، اشباع نور، فشار صوتی و تراکم بدنی ادراک را به وضعیت «خاموش» و خستگی حسی-معنوی باز می‌گرداند، در حالی که در میدان شهدا ادراک در سطحی متوسط و گذرا قرار دارد، اما به‌عنوان نقطه بازگشت، جایی است که معناهای درونی زیارت در فضای شهری ته‌نشین و بازاندیشی می‌شوند.

این الگو نشان می‌دهد تجربه قدسی یکنواخت نیست، بلکه موج‌دار است: حرکت از فشار به مکاشفه و از مکاشفه به سکوت پس‌آیندی. تلفیق نقشه‌برداری حسی، مصاحبه‌ها و ویدئوها سه وضعیت اصلی را آشکار می‌کند: لحظات «هماهنگی حسی» (نور نرم، طنین طبیعی، ریتم آرام و احساس حضور در صحن جامع، آزادی و دارالرحمه)، «تداخل حسی» در رواق‌ها و گلوگاه‌های شلوغ و «انقطاع حسی» در پیرامون ضریح که اشباع ادراک به جای مکاشفه، خستگی درونی می‌آفریند و مضامینی چون «درخشش بیرونی و غیبت درونی» و «جست‌وجوی خلوت» را توضیح می‌دهد. مسیر ۹ نقطه‌ای زیارت نیز خطی نیست، بلکه چرخه ورود-تشدید-اوج/اشباع-بازگشت است و میدان شهدا لحظه‌ای است که حضور قدسی در زندگی روزمره ته‌نشین می‌شود. در این میان، باور به مثابه کیفیتی فضایی-بدنی فهم می‌شود که از هم‌آوایی نور، صدا، ریتم حرکت و بدن زائر زاده می‌شود. نتیجه آنکه، بازآفرینی معنابنیاد باید فشار نور، صدا و تراکم را در نقاط اشباع کاهش دهد، گره‌های مکث آرام را تقویت و منطق آن‌ها را در ورودی‌ها، لابی‌ها، ایوان‌ها و حیاط‌های تک‌بنا تکرار کند تا امکان مکاشفه در طول مسیر نیز فراهم شود.

۴-۵. گسست معنایی و میدان هم‌حضور

الگوی گسست معنایی در بافت پیرامون حرم امام

رضاع) نشان می‌دهد بحران زیارت حاصل زنجیره‌ای از گسست‌های درهم‌تنیده است: گسست حسی، وقتی نور، صوت، دما و مقیاس با ریتم بدن‌مند زائر هماهنگ نیست؛ گسست کنشی، وقتی آیین از مشارکت زیسته به نمایش و ثبت تصویری تقلیل می‌یابد؛ گسست زمانی، با جدا شدن حافظه محله و بازار از زیست روزمره و انتقال آن به روایت‌های رسمی؛ و نهایتاً گسست درونی، وقتی باور از کیفیتی جهت‌دهنده و بدن‌مند به تزیین شعار معماری فروکاسته می‌شود و زیارت از «زیستن در حضور» به «تماشای حضور» میل می‌کند. پاسخ پژوهش نشان می‌دهد بازسازی پیوند انسان، فضا و معنا تنها با فعال‌سازی دوباره میدان هم‌حضور در چهار ساحت محیط، آیین، حافظه و باور، در هماهنگی با چهار لایه واسطه فناوری، حکمرانی، میدان نیروها و سیاست ضمنی ممکن است: در محیط، از طریق طراحی آستانه‌ها و مسیرها به مثابه مدار تنظیم بدن و بازخوانی گونه‌های معاصر خانه حیاط‌دار و فضاهای نیمه‌باز؛ در آیین، با جابه‌جایی تمرکز از صرف عبور و تخلیه جمعیت به ریتم آیینی، جیب‌فضاهای مشارکت خرد و ناحیه‌بندی صوتی؛ در حافظه، با تقویت فضاهای میان‌افزا، گذرهای حافظه‌ساز و فعالیت‌های کوچک وقفی و خانوادگی؛ و در باور، با حک کردن جهت‌گیری به حرم و قبله در پلان، قاب‌بندی دید و سلسله‌مراتب آستانه‌ها، نه فقط در نما. لایه‌های فناوری، حکمرانی و میدان نیروها نیز باید چنان تنظیم شوند که این طراحی‌های معنابنیاد زیر فشار منطق تجاری، مدیریتی یا امنیتی دوباره به بازتولید همان گسست‌ها منجر نشود. در نسبت با ادبیات موجود، این نتیجه‌گیری سطح بحث را از «کیفیت محیط» و «هویت کالبدی» به «میدان حضور» ارتقا می‌دهد و نشان می‌کند شاخص‌هایی مانند تراکم، ترافیک و آلودگی صوتی، وقتی در این چهارچوب خوانده شوند، آستانه‌های گذار از طنین به ازدحام و از نور مکاشفه‌ای به نور خیره‌کننده را روشن می‌سازند و تأکید می‌کند که معنا صفتی

جدول شماره (۶): چهارچوب شاخص‌های چندلایه طراحی معماری در بازاریابی بافت پیرامون حرم امام رضا (ع) (منبع: نگارندگان)

لایه	هدف در مقیاس بافت و تک‌بنا	ابزار/روش	شاخص پیشنهادی*	منطق و منبع
باور	جهت‌گیری قدسی و شفاف‌سازی ارزش‌های بنیادین در طراحی بافت و تک‌بنا (از خانه و هتل تا گذر و صحن)	کارگاه «نیت طراحی» با حضور معماران، خادمان، زائران و ساکنان؛ تحلیل کیفی گفت‌وگوها	رضایت معنوی $\geq 75\%$ در میان کاربران فضا	در مطالعات معماری شفابخش و محیط‌های درمانی، سطوح رضایت بالاتر از حدود ۷۰-۷۵ درصد معمولاً با «احساس حضور، آرامش و حمایت» هم‌بسته‌اند؛ آستانه ۷۵ درصد در این رساله به‌صورت هدف‌گذاری پروژه‌ای و با الهام از ادبیات معماری درمانی و فضاهای روان‌پزشکی انتخاب شده است (Chryssikou, 2014).
حافظه	حفظ و بازتولید هویت تاریخی-زیارتی در بافت و در تک‌بناها (خانه، مهمان‌پذیر، مغازه، مدرسه و...)	تحلیل روایت محلی، مصاحبه با ساکنان قدیمی، بررسی وقف‌نامه‌ها و نشانه‌های تاریخی	درک هویت تاریخی-زیارتی $\geq 60\%$ در میان پاسخ‌گویان	در سنجش «دلستگی به مکان»، سطوح بالاتر از حدود ۶۰ درصد معمولاً با هویت مکانی خودگاکا و فعال همراه است؛ این آستانه با الهام از مقیاس‌های دلستگی به مکان در ادبیات روان‌شناسی محیطی پیشنهاد شده است (Kyle et al., 2004).
آیین	سازمان‌دهی حضور بدن‌مند و تجربه جمعی زیارت در بافت و تک‌بناها (حیاط‌ها، لابی‌ها، فضاهای مکث)	مشاهده میدانی، نقشه‌برداری رفتاری، تحلیل ویدئویی مسیرها و مراسم	مشارکت آیینی خودانگیزه $\geq 40\%$ از کاربران فضا	بر اساس مطالعات رفتاری شهری (Gehl, 2013)، فضاهایی که بیش از حدود ۳۰ درصد کاربران در آن‌ها مکث می‌کنند، به‌عنوان فضاهای «اجتماع‌پذیر» شناخته می‌شوند؛ برای بافت زیارتی پرتراکم، آستانه بلندپروازانه‌تر ۴۰ درصد برای مشارکت آیینی پیشنهاد می‌شود.
محیط	تجسد معنا در نور، صوت، اقلیم و ماده؛ تنظیم تجربه چندحسی در بافت و تک‌بنا	شبیه‌سازی نور روز، سنجش آکوستیک، تحلیل اقلیمی و ارزیابی حسی مصالح	الف) حضور نور روز مفید (در بخش عمده ساعات استفاده) RT60 هدف بین حدود ۲/۸-۱/۸ ثانیه در فضاهای دعا/گفتار (ج) سازگاری کیفی مصالح جدید با بافت تاریخی در حد $\geq 70\%$	الف) مقادیر پیشنهادی برای نور روز با الهام از راهنماهای LEED v4 (2019) برای روشنایی روز (شاخص‌هایی مانند sDA و ASE) تنظیم شده‌اند. ب) بازه پیشنهادی RT60 بر مبنای استانداردهای اندازه‌گیری آکوستیک در فضاهای اجرا و گفتار (ISO 3382-1 (2009) و نیاز به تعادل میان وضوح گفتار و طنین در فضاهای آیینی است؛ خود استاندارد مقدار هدف را تحمیل نمی‌کند، بلکه روش سنجش را مشخص می‌کند. ج) آستانه ۷۰ درصد به‌صورت تطبیقی و پروژه‌محور برای میزان انطباق مصالح جدید با بافت تاریخی پیرامون حرم تعریف می‌شود (بر پایه اصول کلی حفاظت میراث).
فناوری	تضمین پایداری عملکردی، آسایش حسی و پایش مستمر در بافت و در تک‌بنا (روشنایی، تهویه، انرژی، سنجش کیفیت فضا)	سامانه‌های هوشمند مدیریت ساختمان و انرژی (BMS/BEMS)، حسگرهای محیطی، سامانه‌های پایش جمعیت	گزارش‌های آژانس بین‌المللی انرژی برای مسیر «ساختمان‌های همسو با سناریوی صفرکربن» بر افزایش سهم انرژی تجدیدپذیر در بخش ساختمان تأکید دارند (IEA, 2022)، هرچند عدد واحدی تحمیل نمی‌شود؛ آستانه ۲۰ درصد در این چهارچوب به‌عنوان هدف بومی بلندپروازانه و هم‌سو با این توصیه‌ها تعیین شده است.	
حکمرانی	افزایش انسجام نهادی و هماهنگی میان نهادهای متولی در مدیریت بافت و بناها (آستان قدس، شهرداری، میراث، اوقاف و...)	مدل هزینه چرخه عمر (LCC)، سامانه پاسخ‌گویی و رسیدگی به شکایات زائران و ساکنان، قراردادهای چندنهادی	زمان پاسخ نهادی ≤ 72 ساعت برای مسئله‌های عملیاتی و فضایی	استانداردهای تداوم کسب‌وکار (ISO 22301 (2019)) ر ضرورت تعریف زمان بازیابی هدف (RTO) برای نظام‌های حیاتی تأکید دارند؛ عدد ۷۲ ساعت در این چهارچوب به‌صورت هدف سیاستی و متناسب با ماهیت چندنهادی بافت زیارتی انتخاب شده است، نه به‌عنوان الزام مستقیم متن استاندارد. استاندارد (ISO 41001 (2018) نیز مدیریت تسهیلات و هماهنگی میان واحدهای بهره‌بردار را صورت‌بندی می‌کند.
تضاد	مدیریت منافع متعارض (زائران، ساکنان، کاسبان، سرمایه‌گذاران) و تبدیل تعارض به یادگیری جمعی در مقیاس بافت و پروژه‌های معماری	فرایندهای گفت‌وگو و ساختار یافته، کارگاه‌های میانجی‌گری، کمیته‌های مشترک محلی	رضایت از حل تعارض $\geq 70\%$ در بین گروه‌های درگیر	مدل‌های کلاسیک مدیریت تعارض نشان می‌دهند که رضایت حدود ۷۰ درصد و بالاتر از فرایند حل تعارض، معمولاً با پایداری نسبی توافقی و کاهش احتمال بازگشت بحران همراه است؛ این آستانه با الهام از ادبیات تعارض سازمانی و چهارچوب‌های تحلیلی وال و کلیستر انتخاب شده است (Wall Jr & Callister, 1995).
سیاست ضمنی	تقویت تاب‌آوری فرهنگی، هم‌زیستی زائر و ساکن و بازتولید «سیاست زیسته» در فضا (در بافت و در تک‌بناهای عمومی/نیمه‌عمومی)	برنامه‌های مشارکتی، محله‌ای، جشنواره‌ها و آیین‌های مشترک، پروژه‌های کوچک محله‌محور	نرخ مشارکت ساکنان در برنامه‌ها $\geq 60\%$	بر پایه ادبیات تاب‌آوری فرهنگی (Berkes & Ross, 2013)، مشارکت فعال بخش قابل توجهی از جامعه شرط کلیدی تاب‌آوری جامعه محلی است؛ سطوح مشارکت بالاتر از حدود ۶۰ درصد در بسیاری از مطالعات به‌عنوان نشانه‌ای از انسجام و سرمایه اجتماعی بالا تعبیر می‌شود.

جدول شماره (۷): تکنیک‌های طراحی معماری تک‌بنا بر اساس لایه‌های میدان هم‌حضور (منبع: نگارندگان)

لایه	تمرکز طراحی در مقیاس تک‌بنا	تکنیک‌های کلیدی در سازمان فضایی، مقطع، جرم و پوسته	سنجش موفقیت (پیوند با شاخص‌های جدول شماره (۶))
باور	جهت‌گیری قدسی و بنیان ارزشی بنا	<ul style="list-style-type: none"> • تنظیم جهت‌گیری کلی بنا و فضاهای اصلی (نشیمن جمعی، فضای دعا، پشت‌بام قابل استفاده) نسبت به قبله و حرم، به‌گونه‌ای که محورهای دید و حرکت در پلان و مقطع، یک یا چند «افق قدسی» را برجسته کنند. • طراحی توالی فضایی از عرف به قدس: ورودی → فضای نیمه‌عمومی → حیاط/تالار → خلوتگاه/فضای دعا؛ با تغییر تدریجی نور، ارتفاع و سکوت • پیش‌بینی یک هسته کوچک تأمل/نیایش (اتاق، گوشه، سکوی رو به قبله یا حرم) در پلان که محور معنایی بنا را صورت‌بندی کند. 	<p>آیا کاربران، در ارزیابی رضایت معنوی، بنا را «آرام»، «جهت‌مند» و «مناسب حضور قدسی» توصیف می‌کنند؟ هم‌سویی با شاخص «رضایت معنوی بالا» در لایه باور</p>
حافظه	پیوند بنا با تاریخ، محله و روایت‌های زیسته	<ul style="list-style-type: none"> • استفاده از تیپولوژی‌های آشنا (حیاط مرکزی، حیاط میانی، ایوان، اتاق سه‌دری/پنج‌دری) در قالبی به‌روزشده، نه کپی تاریخی؛ تا الگوی فضایی در حافظه بدنی کاربران بنشیند. • حفظ یا بازآفرینی عناصر خاطره‌ساز موجود در سایت (درخت قدیمی، دیوار کهن، تراز زمین، بقایای بنا) به‌عنوان نقطه‌لنگر پلان و حیاط • تعریف دیوارها و فضاهای روایی (گالری کوچک، راهروی تصویری، دیوار عکس‌ها، دیوار وقف‌نامه) در داخل بنا برای ثبت و نمایش خاطرات جمعی • انتخاب مصالح و جزئیات ساخت که پیر شدن محترمانه بنا را ممکن کنند (آجر، گچ، سنگ با بافت قابل لمس؛ پرهیز از روکش‌های براق زودفرسود). 	<p>آیا کاربران، بنا را «آشنا» و «دارای هویت» تجربه می‌کنند و درک هویت تاریخی-زیارتی آن به آستانه مطلوب (مثلاً $\geq 60\%$) می‌رسد؟ هم‌خوان با شاخص لایه حافظه.</p>
آیین	سازمان‌دهی عبور-مکث-دعا و آیین‌های خرد	<ul style="list-style-type: none"> • طراحی سیرکولاسیون بر اساس مدار عبور → مکث → مشارکت → خلوت؛ با فضاهای مشخص برای هر مرحله (دهلیز، حیاط، تالار جمعی، اتاق‌های کوچک‌تر) • پیش‌بینی فضاهای چندمنظوره آیینی: سالن/حیاطی که در روزمره نشیمن است و در مناسبت‌ها به روضه‌گاه، سفره‌نذر یا محل افطار تبدیل می‌شود؛ با دسترسی مناسب به سرویس، آشپزخانه، انبار • طراحی آستانه‌ها (سردر، هشتی، پاکرد پله، بالکن، تراس) به‌عنوان صحنه آیین‌های کوچک: استقبال، خداحافظی، شمع‌افروزی، گلاب‌پاشی • تنظیم رابطه ورودی بنا با گذر به‌گونه‌ای که وقفه کوتاه ایجاد شود (پله، سکو، طاق‌نما) و بدن از ریتم خیابان به ریتم درونی بنا منتقل شود. 	<p>نسبت مکث‌ها و مشارکت‌های خودانگیخته در فضاهای نیمه‌عمومی بنا (حیاط، لابی، تالار) به آستانه تعریف‌شده برای «مشارکت آیینی» نزدیک شود.</p>

۱. توانایی مصالح و کالبد بنا برای آنکه در گذر زمان، با تغییر تدریجی رنگ و بافت، به نوعی کهنگی باوقار و دل‌نشین برسند، نه اینکه فرسوده و آشفته به نظر برسند.

سنجش موفقیت (پیوند با شاخص‌های جدول شماره ۶)	تکنیک‌های کلیدی در سازمان فضایی، مقطع، جرم و پوسته	تمرکز طراحی در مقیاس تک‌بنا	لایه
<p>کیفیت نور، صوت، دما و ماده در فضاهای کلیدی با شاخص‌های مطلوب (نور آرام، طنین خوانا، دمای قابل تحمل، مصالح قابل لمس) هم‌سو باشد؛ هم‌خوان با شاخص‌های لایه محیط و فناوری.</p>	<p>• سازمان‌دهی جرم و حیاط‌ها برای ایجاد ریزاقليم مطبوع؛ عمق مناسب حیاط، نسبت ارتفاع جداره به عرض، ترکیب سایه/آفتاب، حضور آب و درخت در موقعیت‌های کلیدی</p> <p>• طراحی مقطع به گونه‌ای که هوای گرم صعود و هوای خنک گردش یابد (روزنه‌های بالای دیوار، سقف‌های مشبک، بادگیر یا شفت تهویه طبیعی).</p> <p>• کنترل نور از طریق ترکیب نور سقفی و جانبی: نور مایل نرم در فضاهای مکث، نور مستقیم محدود در فضاهای گذر؛ پرهیز از خیرگی در ورودی و راه‌پله‌های رو به حرم</p> <p>• شکل‌دهی به طنین صوتی فضا با انتخاب احجام و مصالح مناسب (حجم‌های کشیده/مرتفع برای ذکر جمعی، فضاهای کوچک‌تر و جذب‌کننده برای گفت‌وگوی آرام)</p> <p>• جداسازی صوتی نسبی بین فضاهای تجاری/شلوغ و فضاهای دعا/استراحت از طریق ضخامت دیوار، شکست احجام و بافرهای فضایی.</p>	<p>اتمسفر حسی (نور، صوت، هوا، ماده)</p>	<p>محیط</p>
<p>امکان دستیابی به سهم انرژی تجدیدپذیر و عملکرد پایدار، بدون لطمه به اتمسفر حسی؛ هم‌خوان با شاخص‌های فناوری (مدیریت انرژی، طنین کنترل‌شده)</p>	<p>• جانمایی هسته‌های تأسیساتی (شفت‌ها، رایزرها، اتاق تجهیزات) در نقاطی که کمترین آسیب را به توالی فضایی عرف → قدس می‌زنند؛ پرهیز از تسلط داکت و پلنوم بر فضاهای آیینی/حضور</p> <p>• ادغام فناوری‌های نور و تهویه (حسگر حضور، دیمر، پنل خورشیدی) با عناصر معماری مثل سایه‌بان، ارسی، کرکره، تا تکنیک در دل فرم حل شود.</p> <p>• طراحی سیستم‌های صوتی (برای روضه، اذان، اعلام) با منابع نامرئی و کنترل‌شده، نه بلندگوهای آشکار مزاحم اتمسفر</p> <p>• پیش‌بینی زیرساخت پایش انرژی و محیط (حسگر دما، رطوبت، لوکس، نوز) در نقاط کلیدی برای تنظیم بعدی و یادگیری تدریجی بنا.</p>	<p>دوختن سامانه‌های تکنیکی به بدن مندی فضا</p>	<p>فناوری</p>
<p>سرعت و کیفیت پاسخ‌گویی و اداره بنا (بر اساس شاخص حکمرانی در جدول شماره ۵-۱) بدون ایجاد تجربه پلیسی/خشک در فضا.</p>	<p>• تفکیک خوانای فضاهای خصوصی، نیمه‌خصوصی و عمومی در پلان و مقطع، تا مدیریت و نظارت (خادم، متولی، هیئت‌امنا، مدیر ساختمان) بدون خشونت فضایی ممکن شود.</p> <p>• تعریف فضای کوچک مدیریت/هماهنگی (اتاق مدیریت بنا، اتاق خادم، دفتر پاسخ‌گویی) در نقطه میانی بین عرصه عمومی و خصوصی</p> <p>• طراحی دسترسی‌های خدماتی (تحويل کالا، نظافت، دفع زباله) جدا از مسیر اصلی زائر/مهمان، تا تضاد خدمات/زیارت در فضا منفجر نشود.</p> <p>• خوانا کردن مسیرهای اضطراری و تخلیه و گره نخوردن آن‌ها با مدارهای آیینی اصلی.</p>	<p>قابل مدیریت بودن بنا در شبکه نهادی</p>	<p>حکمرانی</p>

لایه	تمرکز طراحی در مقیاس تک‌بنا	تکنیک‌های کلیدی در سازمان فضایی، مقطع، جرم و پوسته	سنجش موفقیت (پیوند با شاخص‌های جدول شماره ۶)
تضاد	مدیریت تنش‌های ساکن‌زائر-کسبه در کالبد بنا	<ul style="list-style-type: none"> • طراحی ورودی‌های متمایز برای کاربری‌های متضاد (مسکونی، اقامتی، تجاری) در یک ساختمان ترکیبی، با حداقل تداخل دید و حرکت • جانمایی فضاهای پرسروصدا (رستوران، فروشگاه، آشپزخانه نذر) در ترازهای پایین‌تر یا جبهه پرهیاهوی گذر و فضاهای سکوت/استراحت در لایه‌های عقب‌تر و بالاتر • استفاده از فضاهای حائل (راهرو، حیاط کوچک، لابی آرام) بین لایه‌های متعارض، تا تضادها در این بافرها «هضم» شوند. • پیش‌بینی اتاق/فضای کوچک برای جلسات محلی و حل اختلاف در بناهای عمومی/مختلط، به‌عنوان ترجمان فضایی مدیریت تضاد. 	کاهش شکایات و نارضایتی‌های فضایی میان گروه‌ها (ساکن، زائر، کسبه) و دستیابی به سطح مطلوب رضایت از حل تعارض؛ هم‌خوان با شاخص لایه تضاد.
سیاست ضمنی	امکان زیست روزمره، تصرف نرم و تاب‌آوری فرهنگی	<ul style="list-style-type: none"> • طراحی تراس‌ها، بالکن‌ها، سکوها و لبه‌های قابل نشستن در ترازهای مختلف تا بدن‌ها بتوانند شهر را زندگی کنند، نه فقط عبور کنند. • اجازه به تصرف نرم فضا توسط ساکنان (گلدان، بند رخت محترمانه، نشانه‌های خرد محلی، پرچم‌های کوچک) بدون تبدیل بنا به منظره‌ای آشفته • پیش‌بینی فضاهایی برای فعالیت‌های مشارکتی کوچک (کارگاه محلی، اتاق جلسات، آشپزخانه اشتراکی، کارگاه هنری) در لایه نیمه‌عمومی بنا • طراحی الگوی واحدهای سکونتی/اقامتی به‌گونه‌ای که تنوع سنی، خانوادگی و اقتصادی را تحمل کند (واحدهای کوچک و بزرگ، امکان ادغام/تفکیک). 	سطح مشارکت ساکنان/کاربران در برنامه‌های محلی، احساس تعلق و «خانه بودن» بنا؛ هم‌خوان با شاخص سیاست ضمنی و تاب‌آوری فرهنگی

بیرونی سازمان یافته است. چهار لایه درونی معنا (باور، حافظه، آیین، محیط) منطق تولید و تجسّد معنای قدسی را از ارزش تا ادراک کالبدی سامان می‌دهند؛ چهار لایه بیرونی (فناوری، حکمرانی، تضاد، سیاست ضمنی) استمرار عملکردی، هماهنگی نهادی، مدیریت تعارض و تنظیم تدریجی عادت‌ها و الگوهای قدرت را بر عهده دارند. به این ترتیب، معنا در باور شکل می‌گیرد، در حافظه و آیین زیسته می‌شود، در محیط مجسم می‌شود و سپس از مسیر فناوری و حکمرانی، در مواجهه با تضاد و سیاست ضمنی، به نظامی پویا برای اجرا و یادگیری جمعی در بازآفرینی بافت و طراحی تک‌بنا

انتزاعی نیست، بلکه برآیند هم‌نشینی بدن، محیط، آیین و حافظه است و گسست از حرم، پیش از هر چیز، از درون خانه و الگوهای سکونت آپارتمانی آغاز می‌شود. از این‌رو، تنها چهارچوب چندلایه میدان هم‌حضوری می‌تواند زیارت را از «تماشای مکان» به «زیستن در میدان حضور» بازگرداند.

۴-۶. چهارچوب طراحی بازآفرینی معنابنیاد بافت پیرامون حرم

ساختار هشت لایه چهارچوب طراحی (جدول شماره ۶)، فضا را به‌مثابه میدانی چندبعدی از معنا، حافظه، رفتار و مدیریت می‌فهمد که در دو دسته درونی و

تبدیل می‌شود.

کالبدی و ترافیکی و صورت‌بندی «الگوی گسست در میدان حضور» - محقق و روشن شد که زیارت امروز بیش از آنکه «زیستن در میدان هم‌حضوری» باشد، به «تماشای مکان» فروکاسته شده است.

در پاسخ به پرسش اصلی، پژوهش نشان داد که بازسازی پیوند ازدست‌رفته انسان، فضا و معنا با مداخلات تک‌لایه (مثلاً در سطح نما، ترافیک یا کاربری) ممکن نیست. بر این اساس، ابتدا چهارچوب چهارسطحی میدان هم‌حضوری (باور، حافظه، آیین، محیط) برای تبیین منطق درونی تولید معنا، و سپس مدل هشت‌لایه با افزودن فناوری، حکمرانی، تضاد و سیاست ضمنی برای ترجمه این منطق به ابزار طراحی تدوین شد؛ بدین‌سان، هدف دوم پژوهش - ارائه چهارچوبی معنابنیاد برای بازآفرینی بافت و طراحی معماری تک‌بنا - نیز تحقق یافت. ترجمه این مدل در دو مقیاس بافت و تک‌بنا نشان داد که اگر بناهای پیرامون حرم به‌عنوان «گره‌های میدان هم‌حضوری» طراحی شوند، می‌توانند بدن زائر و ساکن را از ریتم روزمره شهر به ریتم زیارت منتقل کنند؛ از راه بازگرداندن مقیاس انسانی و فضاهای میانی، سازمان‌دهی مدار عبور-مکث‌دعا، تقویت عناصر حافظه‌ساز و تثبیت جهت‌گیری قدسی در پلان و منظر و در سطح بافت از طریق فهم مسیر زیارت به‌مثابه «معماری کشیده» که در هر گره یکی از ساحت‌های چهارگانه را برجسته می‌کند، بدون آنکه از سه ساحت دیگر جدا شود.

درعین‌حال، پژوهش به‌دلیل تمرکز بر یک بافت خاص و تکیه غالب بر خوانش کیفی میدان هم‌حضوری، امکان ارزیابی طولی پیامدهای مداخلات واقعی و تعمیم کامل مدل به دیگر بافت‌های زیارتی را فراهم نمی‌کند؛ سنجش کمی شاخص‌های پیشنهادی و آزمون میدانی مدل نیازمند پژوهش‌های تکمیلی و پروژه‌های آزمایشی است. با وجود این محدودیت‌ها، مدل ارائه‌شده گامی نظری-کاربردی برای جابه‌جایی کانون بازآفرینی از «نوسازی شکل» به «بازآرایی میدان حضور» است و

شاخص‌ها و آستانه‌های عددی ارائه‌شده به‌عنوان حدود قطعی یا استانداردهای تعمیم‌پذیر تلقی نمی‌شوند، بلکه نشانگرهای تحلیلی وابسته به زمینه مطالعه هستند که با هدف مقایسه نسبی وضعیت‌ها و پشتیبانی از تصمیم‌گیری طراحی ارائه شده‌اند. این مقادیر از تلفیق داده‌های میدانی (مشاهده و مصاحبه)، الگوهای رفتاری-حسی استخراج‌شده از ۹ نقطه مطالعه، و بازخوانی ادبیات نظری مرتبط شکل گرفته‌اند. از این‌رو، اعتبار این شاخص‌ها نه در دقت عددی مطلق، بلکه در هم‌نشینی آن‌ها با تجربه زیسته کاربران فضا و خوانش کیفی میدان معنا می‌یابد و امکان بازتنظیم آن‌ها در زمینه‌ها و پروژه‌های دیگر محفوظ است.

در این مدل، هشت لایه به‌صورت چرخه‌ای بازخوردی عمل می‌کنند: معنا از باور آغاز می‌شود، در حافظه، آیین و محیط مجسم و با فناوری و حکمرانی تثبیت می‌شود، در تضاد و سیاست ضمنی آزموده می‌شود و با بازتعریف ارزش‌ها دوباره به باور بازمی‌گردد و هر بار میدان را یادگیرنده‌تر می‌کند. در این میان، جدول شماره (۷) این لایه‌ها را در مقیاس تک‌بنا به تکنیک‌های عینی معماری ترجمه می‌کند تا مدل هشت‌لایه به «جعبه‌ابزار طراحی» واقعی برای معمار بدل شود، نه فقط یک زبان مفهومی.

۵. نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان داد که بحران کنونی بافت پیرامون حرم مطهر امام رضا(ع) صرفاً حاصل فرسودگی کالبدی یا فشار عملکردی نیست، بلکه نتیجه زنجیره‌ای از گسست‌های درهم‌تنیده میان انسان، فضا و معنا در چهار سطح محیط، آیین، حافظه و باور است؛ تعادل مقیاس انسانی بر هم خورده، ریتم آیینی زیارت به کنش‌های شتاب‌زده و مصرفی تقلیل یافته، حافظه محله‌ای و وقتی تضعیف شده و حضور قدسی در تجربه ادراکی فضا کمرنگ گردیده است. به این ترتیب، هدف نخست پژوهش - یعنی عبور از خوانش‌های صرفاً

9. Council, U. G. B. (2019). LEED v4 for building design and construction. USGBC.

10. Elden, S., & Mendieta, E. (2009). Being-with as making worlds: The “second coming” of Peter Sloterdijk. *Environment and Planning D: Society and Space*, 27(1), 1–11. <https://doi.org/10.1068/d2701>

11. Eliade, M. (1959). *The sacred and the profane: The nature of religion*. Houghton Mifflin Harcourt.

12. Erfanian, M. (2001). A review of intervention experiences in the central fabric of Mashhad. *Haft Shahr Journal*, 2(3). [in Persian]

13. Flyvbjerg, B. (2017). *The Oxford handbook of megaproject management*. Oxford University Press.

14. Foucault, M. (2007). *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977–1978*. Springer.

15. Gehl, J. (2013). *Cities for people*. Island Press.

16. Ghalandarian, I., & Goharipour, H. (2023). Requiem for the spiritual experience: Reconceptualising quality of the environment by looking at the renovation process of the Samen district in Mashhad, Iran. *Journal of Urban Regeneration & Renewal*, 17(1), 38–52.

17. Gheibi, M., Karrabi, M., Latifi, P., & Fathollahi-Fard, A. M. (2021). Evaluation of traffic noise pollution around the Shrine of Imam Reza using GIS and descriptive statistics analysis (case study: Mashhad, Iran).

18. Hiradfar, A., Sattari-Vand, M., & Jolaei,

می تواند افق تازه ای برای طراحی معماری معنابنیاد در اطراف حرم مطهر امام رضا (ع) و بافت های زیارتی مشابه بگشاید.

فهرست منابع

1. Assmann, J. (2011). *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge University Press.

2. Azari, A., Barati, N., & Sedighi, M. (2023). The separation of holy shrines from peripheral fabric based on the perfect man concept: An examination of place (case study: Shrine of Imam Reza in Mashhad). *Iran University of Science and Technology*, 33(4), 89–102.

3. Bajestani, S. A., & Ranjbar, E. (2024). Culture-led regeneration in historical and cultural areas: The case of a historical quarter in Mashhad, Iran. *Culture Unbound*, 16(2), 1–34.

4. Berkes, F., & Ross, H. (2013). Community resilience: Toward an integrated approach. *Society & Natural Resources*, 26(1), 5–20. <https://doi.org/10.1080/08941920.2012.736605>

5. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>

6. Chrysikou, E. (2014). *Architecture for psychiatric environments and therapeutic spaces*. IOS Press.

7. CIE. (2021). *Light*.

8. Connerton, P. (1989). *How societies remember*. Cambridge University Press.

28. Mehdilou, S., Dolatabadi, F., & Yaghoobi, M. (2024). Embodied mind in place: A study of the relationship between mind, body, and urban environment. *Urban Discourse*, 5(4), 67–83. <https://doi.org/10.48311/UDD.5.4.67> [in Persian]
29. Mehdilou, S., Dolatabadi, F., & Yaghoobi, M. (2025). The field of appresentation in the ritual architecture of Ardabil: A phenomenological–cultural analysis of presence, memory, and symbol. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 22(149), 53–72. <https://doi.org/10.22034/bagh.2025.521555.5816> [in Persian]
30. Mehdilou, S., Dolatabadi, F., & Yaghoobi, M. (2025). An analysis of the role of public mentality in the formation of post-revolution housing in Ardabil. PhD dissertation, Islamic Azad University, Tehran West Branch. [in Persian]
31. Merleau-Ponty, M. (2013). *Phenomenology of perception*. Routledge.
32. Mohammadi, J., Gholami Bimorgh, Y., & Mousavi, S. A. (2015). Prioritizing effective factors in improving social stability–physical rehabilitation and urban renewal projects (case study: Mashhad city center). *Geography and Environmental Planning*, 26(2), 321–336. [in Persian]
33. Newman, P., & Jennings, I. (2012). *Cities as sustainable ecosystems: Principles and practices*. Island Press.
34. Nia, R. D., & Hazzar, M. (2015). Response of environment according to the sustainable urban design principles (case study: Garden of Imam Reza in Mashhad, Iran). *International N.* (2020). Transformation of the physical structure of the Holy Shrine of Imam Reza and its surrounding fabric from past to present. *New Research in Engineering Sciences and Technology*, 5. [in Persian]
19. Husserl, E. (1989). *Ideas pertaining to a pure phenomenology and to a phenomenological philosophy: Second book*. Springer.
20. IEA. (2022). *Technology and innovation pathways for zero-carbon-ready buildings by 2030*. International Energy Agency.
21. Innes, J. E., & Booher, D. E. (2010). *Planning with complexity: An introduction to collaborative rationality for public policy*. Routledge.
22. ISO. (2009). *Measurement of room acoustic parameters – Part 1: Performance spaces (ISO 3382-1:2009)*.
23. ISO. (2018). *Facility management – Management systems – Requirements with guidance for use (ISO 41001)*.
24. ISO. (2019). *Security and resilience – Business continuity management systems – Requirements (ISO 22301:2019)*.
25. Jamshidzadeh, E., & Mafakherian, S. A. (2019). Urban regeneration in Iran: Towards a better approach. *Journal of Urban Regeneration & Renewal*, 12(3), 218–226.
26. Kyle, G. T., Mowen, A. J., & Tarrant, M. (2004). Linking place preferences with place meaning. *Journal of Environmental Psychology*, 24(4), 439–454. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2004.02.001>
27. Luhmann, N. (1995). *Social systems*. Stanford University Press.

39. Rezvani, A. (2005). In search of Mashhad's urban identity. Ministry of Housing and Urban Development. [in Persian]
40. Seddighi, M. J. (2019). An urban design method for rehabilitating historic cities in Iran: The case of Shiraz historic fabric. PhD dissertation, Oxford Brookes University.
41. Seyyedi, M. (1999). History of Mashhad city. Jami Publications. [in Persian]
42. Sohravardi, S. (2023). The philosophy of illumination (F. Akbari, Trans.). Elm Publications. [in Persian]
43. Wall, J. A., & Callister, R. R. (1995). Conflict and its management. *Journal of Management*, 21(3), 515–558. <https://doi.org/10.1177/014920639502100306>
- Journal of Science, Technology and Society, 3(2–1), 150–156.
35. Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, 26, 7–24. <https://doi.org/10.2307/2928520>
36. Norberg-Schulz, C. (1980). *Genius loci: Towards a phenomenology of architecture*. Rizzoli.
37. Pallasmaa, J. (2024). *The eyes of the skin: Architecture and the senses*. Wiley.
38. Rahnema, M. R., & Amir Fakhriyan, M. (2006). A survey of survival trend in the center of Mashhad from 1979 to 2006. *Geography and Regional Development*, 3(4). <https://doi.org/10.22067/geography.v3i4.3039> [in Persian]

<p>نحوه ارجاع به این مقاله: طلائقی، امین‌الله، دولت‌آبادی، فریبرز و بذرافکن، کاوه. (۱۴۰۴). بازآفرینی معنابنیاد فضا و مکان شهری پیرامون حرم مطهر امام رضا(ع) بر پایه مفهوم میدان هم‌حضور. پژوهش‌های فضا و مکان در شهر، ۹(۳۷)، ۵–۳۳. https://doi.org/10.22034/jspr.2026.2079740.1218</p> <p>DOI: https://doi.org/10.22034/jspr.2026.2079740.1218 URL: http://jspr.jdisf.ac.ir/article_734031.html</p>	
<p>Copyrights: ©2023 by the authors. Published by Journal of Urban Studies on Space and Place. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)).</p>	